

ORTA ASYA' DAKİ ESKİ TÜRK EVLERİ / OLD TURKISH HOUSES IN CENTRAL ASIA

Bekir DENİZ¹

Özet

Sanat Tarihçiler arasında, Anadolu-Türk evi'nin kökeni, Orta Asya'daki eski Türk evlerine bağlanmakla birlikte, bugüne kadar somut örnekler ortaya konulabilmiş değildi. Kazakistan'da Çu Vadisi'nde ve Türkmenistan'da kazılar sonrasında bulunmuş birkaç evden hareketle Orta Asya Türk evi geleneği tanımlanmaktaydı.

Kazakistan'da yerinde yaptığımız araştırmalarda, Ortaçağda Aral Gölü Çevresi ile Sırderya Boyları'nda, Çu Vadisi ve Yedisu Bölgesi'nde farklı ev planlarının yapıldığını gördük: Kazılara dayanarak yapılan araştırmalarda her üç bölgede yapılan evlerin ortak yönleri bulunmakla birlikte farklı plân tiplerine sahip oldukları görülmektedir. Bu makalede, diğer bölgelerdeki evler daha sonraki araştırmalarda ele alınmak üzere, Aral Gölü çevresi ve Sırderya üzerinde bulunan İlk ve Ortaçağ'daki eski Türk evleri konu edilecektir.

Anahtar kelimeler: Sırderya, eski Türk evleri, Kanglı boylar, Batı Göktürkler, Peçenek, Oğuz Yabgu Devleti, Karahanlı, Büyük Selçuklu.

Abstract

In the studies carried out in Turkey dealing with the houses it has been accepted that the Anatolian-Turkish houses have been originated from the old houses in Central Asia. But for the of lack sufficient examples the Anatolian-Turkish houses are known to be originated from Byzantium architecture and are called as the Ottoman Houses.

In Cossackestan in antiquity and middle ages there are many similarities between the Anatolian-Turkish houses and the houses in the antiquity and middle ages along the Sirideria, Sarısu, Chu and Talas rivers (Chu Valley) around the Balkash lake and the rivers Ili and Lepsy (The Seven Waters Zone) which are poured out to this lake where Turks lived abundantly, as of their building materials, features of plans and the way they are used. So this shows that the Anatolian-Turkish houses have originated from the old houses in Central-Asia and not from the Byzantium houses.

In this article the old Turkish houses in the antiquity and middle ages that were and we had seen in the excavations in southern Cossackestan we have attended and along the Sirideria river will be discussed and the similarities and differences between the old Turkish houses and the Anatolian-Turkish houses will be described. In our following studies we are planning to write an article on each of these houses in the mentioned areas.

1- Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü Başkanı, 07058 Kampüs Antalya, e-mail: bekirdeniz2003@yahoo.com

Key words: Siriderya, old Turkish houses, Kang Clan, West Göktürk, Peçenek, Türgiş, Oğuz Yabgu State, Karahanlı, Great Seljuk.

I- GİRİŞ:

Türkiye’de bugüne kadar ev ile ilgili yapılan araştırmalara göre, Anadolu-Türk evinin Ortaasya-Türk ev mimarisi ve çadırdan geliştiği kabul gören bir görüş olmakla birlikte²; kaynaklarda, tarihi bilgiler dışında günümüzde örneği bulunmayan Bizans evlerinden geliştiği kabul edilmekte³, bu nedenle de pekçok araştırmacının ifade ettiği “Türk evi”⁴ kavramı yerine, Anadolu’da geliştiği ileri sürülen “Osmanlı evi” adının daha doğru olduğu bir görüş olarak savunulmakta, bunun kökeni de megaron geleneğinde aranmaktaydı⁵. Öteyandan, Anadolu-Türk evinin Orta Asya-Türk ev mimarisi ve çadırdan kaynaklansa bile, çadırdan mimariye geçişte nasıl bir süreç yaşandığı da bugüne kadar çok iyi bilinmiyordu. Söylenenlerin çoğu da varsayımlara dayandırılmakta⁶, bazı mimarlık tarihçileri de bu görüşleri, belki de haklı olarak, “Felsefe Kırıntıları” gibi değerlendirmekteydi⁷. Bir kısım kaynaklar ise Anadolu-Türk evi’nin Orta Asya-Türk ev mimarisi ile sıkı bir bağlantı bulunduğunu vurgulanmakla birlikte, yeterince somut örnekler ortaya koyabilmiş değildi. Özellikle Çu Havzası’nda bulunan Ortaçağ evleri ile, bugünkü Türkmenistan topraklarında Fergana Vadisi’nde tesbit edilmiş IX-XI. yy.’dan kalma birkaç ev ve saray plânından hareketle Türk evlerinin varlığından ancak söz edilebilmekteydi⁸.

Bugünkü Kazakistan topraklarında bulunan *Sarı Su Vadisi*, *Aral Gölü çevresi*, *Sirderya boyları*, *Talas ve Çu Vadisi*, *Balkaş Gölü çevresi* ve adıgeçen göle dökülen *İli Nehri ve Lepsi Çayı*’nın yer aldığı alanlar Türk tarihinin geçmişi için çok önem-

2- H. Karpuz, *Türk İslâm Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları/562, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Sanat-Sanat Tarihi Dizisi/5-4, Ankara, 1993, s. 2-3; Ö. Küçükerman, *Anadolu Mirasında Türk Evleri*, İstanbul, 1995, s. 25-27.

3- M. Erdim, *Anadolu’da Geleneksel Konut Birimi*, *Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Konutların İrdenmesi ve Fırat Havzası Konutlarında Plan Tipolojilerinin Çözümlemesi Üzerine Bir Yöntem Araştırması*, Ege Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, C. I (Metin Kısmı), İzmir, 1980, s. 44-45; S. H. Eldem, *Türk Evi Osmanlı Dönemi*, *Turkish Houses Ottoman Period*, C. I, İstanbul, 1984, s. 19 - 27; A. Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, E.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982, s. 65-69; *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme, Housing and Settlement in Anatolia a Historical Perpepective*, İstanbul Habitat-II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996; A. Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, E.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982, s. 65-69.

4- B. Deniz, “Malatya Türk Ev Mimarisinin Ana Hatları”, *MTRE Bülteni*, No:11-12, 1979,s.19-23.

5- A. Arel, *a. g. e.*, s. 19.

6- Ö. Küçükerman, *a. g. e.*, s. 25-27.

7- D. Kuban, “Ev Üzerine Felsefe Kırıntıları”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme, Housing and Settlement in Anatolia a Historical Perpepective*, İstanbul Habitat-II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.1-5.

8- M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 1997, s. 48-50, 215-248.

li yerleşim yerleridir: “Tarihçilerin ifadesine göre, X-XI. yy.’larda Oğuzların yurdu, *Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki sahayı kaplamaktaydı: Mesudî*’ye göre, Hazar Gölü çevresinde kalabalık *Guz* (Oguz) şehirleri bulunuyordu. Bugünkü İran’ın Cürcan kentinden başlayan yurt, Aral Gölü’ne kadar devam ediyordu”. *Birunî*’ye göre, “Oğuz boyları Ural civarında, Aşağı Pavoloje’de, Hazar Denizi’nin kuzey ve doğu kıyıları ile Sır-Derya’nın aşağı kısımlarında sakin idiler”⁹. Ancak, Sirderya bo-yundaki Türk sınırı Savran’a kadar uzanıyordu; yine tarihçilerin söylediğine göre, “X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında Türk âlemi başlıca beş veya altı Türk eli tarafından temsil ediliyordu. Bunlar *Oğuzlar* (el-Ğuzz), *Karluklar* (Harluh), *Uygurlar* (Toğuz-Ğuzz), *Kimekler*, *Kırgızlar* ve *Peçenekler* idi”¹⁰: Oğuzlar X. yüzyılın birinci yarısında, “Hazar Denizi’nden, Sir Irmağı’nın (Seyhun-Sirderya-İnci) Orta yatağında bulunan Fârab (Karaçuk-Otrar), İsficab (bugünkü Sayram) yörelerine kadar uzanan topraklar ile, Mangışlağ’da (Mankışlak) dahil olmak üzere, bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Güneyde ise İslâm ülkeleriyle komşuydular. Maverâ un-nehr’deki sınır Buhara’nın kuzeyindeki çölden başlayarak, İsficab’a (Sayram) kadar uzanıyordu. Yesî’ye, yani bugünkü Türkistan’a 50 km. uzaklıkta bulunan Savran (Sâbran) Müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehriydi”¹¹.

Kaşgarlı Mahmud’a göre, Oğuzlar’ın *Oğuz* ismini verdikleri¹² Sirderya bugünkü Kırgızistan topraklarından doğduktan sonra, Güney Kazakistan’ı baştanbaşa geçerek, Aral Gölü’ne dükülmektedir. Bu gölün kuzeyinde ve yaklaşık 1500 km. uzunluğundaki bu büyük nehrin boyunda, daha ilk çağlardan itibaren Türk asıllı *Kanglı Boylar*¹³ ve *İskitler (Saka) yaşamış*¹⁴, Ortaçağ boyunca da *Batı Göktürkler*, *Peçenekler*, *Karluklar*, *Türgişler*, *Oğuzlar*, *Karahanlılar* gibi büyük Türk devletleri hüküm sürmüştür.

“Arap tarihçilerin *Gorguz Gölü* dediği *Aral Gölü* kenarında aynı isimli *Gorguz*, *Cacan* ve *Dahlan* şehirleri vardı. Dahlan kale gibi bir şehirdi. Şehrin hakanın büyük ordusu vardı. Arasıra Taraz topraklarına baskın yapıyordu. Ayrıca bu bölgede Ruzan veya Rudan ve Garbian şehri yer alıyordu”¹⁵. Yörede İlkçağlardan itibaren *Kanglı Boylar*, *Hunlular*, *Eftalitler* yaşamış, Ortaçağ’da ise *Batı Göktürkler*, *Peçenekler*, *Türgişler* ve *Oğuzlar* hüküm sürmüşlerdi. Bugünkü Türkistan ve Otrar çevresinde, İlkçağlarda, Çinlilerin Kao-ch dediği, Türk asıllı Kanglı Boyu yaşamaktaydı¹⁶: Otrar’ın yaklaşık 15 km. uzağında bulunan, “Kuyruk Töbe-Keder Şehri” nde

9- S. G. Agacanov (Çev: E. N. Necef - A. Annaberdiyev), *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 113.

10- F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İlavelerle 3. Baskı, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 26.

11- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 26-34.

12- F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 87.

13- A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III-M. S. X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 62.

14- A. Taşağıl, *a. g. e.*, s. 99.

15- C. P. Tolstov, “Goroda Guzov, İstoriko- Etnografiçeskiye Etudi”, *Sovetskaya Etnografiya*, Akademiya Nauk Soyuz SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça), 1947, pp.55-56.

16- A. Taşağıl, *a. g. e.*, s. 62.

yapılan kazılar sonrasında çıkartılan saray ve ev kalıntılarına göre, bu şehir Kanglı Boyu (Kazakça: Kangar) hükümdarlarının ikametgâhıydı¹⁷.

Adı geçen Türk sülale ve devletleri eski Türk inancına sahiptirler. İslâm oldukları zamanlarda bile, devletin resmi dini İslâm olmasına rağmen, çoğunluğu farklı dinlere mensuptu: İçlerinde Hristiyan ve Budist olanlar vardı. Hatta, XII. yy.'da Cengiz Han'ın bölgeyi tamamen ele geçirmesinden sonra, Oğuz Yabguların yıkılmasının ardından Karadeniz'in kuzeyine geçen Kıpçak ve Peçenekler (Kuman) arasında Yahudiliği benimseyenler mevcuttu. Kaynaklara göre, Otrar kazılarında ortaya çıkartılan ve XI-XIII. yy.'dan kalma evlerin pek çoğunda ateşe tapma yerlerinin bulunması, kaynaklarda "şehrin Karahanlıların idaresinde bulunduğu dönemlerde bile, halkın tamamen Müslüman olmadıkları" şeklinde yorumlanmakta ve "XVI. yy.'da, Kazak hanlarından Kayr Han'ın bile gençken İslâm dinine girmediği" söylenmektedir¹⁸.

Bugün Sirderya boyunda eskiden kalma çok sayıda yerleşim yeri vardır: Çoğunluğu Oğuzlara ait, birkısmı da X-XIII. yy. arasında kurulmuş, adını bildiğimiz 50'den fazla şehir mevcuttur¹⁹: Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1990 yıllarına kadar bu şehirlerin büyük bir bölümünün yerleri bile belli değildi. Rus arkeologların 1940-50 yıllarındaki yayınlarından sadece birkaç tanesini takip edebiliyorduk²⁰. Ayrıca, *Savran, Karnak, Sıganak ve Türkistan* (Yesi) hariç tutulursa, bu şehirlerin büyük bir kısmına, ulaşabilmek de oldukça güçtür. Bugün ancak 20 tanesinin yerini tespit edebildiğimiz bu şehirlerin hemen hepsi, Türkistan, Karnak gibi şehirler hariç tutulursa, *töbe* (tepe) halindedir. İçlerinde sadece, Otrar civarında bulunan ve ulaşımı kolay temin edilebilen 8-10 kadarının kazısı yapılmıştır. Yarıdan fazlasının yeri bile belli değildir. Mevcut kazıların tamamı sondaj veya en üst tabakanın sıyırılması şeklindedir. Bazıları ise töbenin ortasından alınan bir kesitle tanımlanmıştır.

Günümüzde Ortaasya-Türk evleri ile ilgili yayınlar yok denilecek kadar azdır. Bilinenler daha çok Rusça eserlerden taranmış, IX-XI. yy.'a ait, özellikle Türkmenistan topraklarında bulunan, üstü açık avlulu medreselere benzeyen evler şeklindedir²¹: Bu makalemizde Aral Gölü ile Sayram (Çimkent) arasında bulunan ve İlkçağlardan itibaren Sirderya boylarında yaşayan *Kanlı Boylar* ile, Orta Çağ'da hüküm süren *Batı Göktürk, Peçenek, Türkiş, Oğuz Yabgu, Karahanlı ve Büyük Selçuklu dönemi şehirlerinde* yaptığımız çalışmalarla, mevcut kazılardan yerinde tespit

17- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti* (Rusça), Almatı 1998, p. 52.

18- Muhtar Kojaev (Çev.İ.Togan), "Otrar Devlet Arkeoloji Müzesi; Arslan Bab İmaret", *Erdem, Hoca Ahmed Yesevî Özel Sayısı*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, C. 7, S. 21, Ankara 1995, s. 965.

19- "Sirderya Boylarında Bulunan Bazı Oğuz Yabgu Şehirleri ve Günümüzdeki Durumu" isimli bir makalemiz Eylül 2006 yılında, Ankara'da düzenlenen XV. Türk Tarih Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş ve yayın için ilgili kuruma teslim edilmiştir.

20- C. P. Tolstov, *a. g. e.*, pp. 55-102; V. M. Jirmunskiy (Çev. İ. Kaynak), "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. XXV, S. 99, Temmuz 1961, s. 471-483; M. Cezar, *a. g. e.*, s. 84-86.

21- M. Cezar, *a. g. e.*, s. 215-246.

ettiğimiz ve bu konudaki Rus ve Kazak kaynaklarından edinilen bilgiler değerlendirilecektir. İleri de yayımlamayı düşündüğümüz ikinci ve üçüncü makalelerde ise Talas ve Çu Havzası ile Yedi Su Bölgesi'nde bulunan Eski Türk Evlerini ele almayı düşünüyoruz²².

II- ARAL GÖLÜ ÇEVRESİ VE SİRDERYA BOYLARININ KISA TARİHÇESİ

Aral Gölü ve çevresi İlkçağlarda *Kanglı Boylar*²³, *Hunlular* ve *Eftalitler*'in yurduydü: Çinli tarihçi *Beysi*'ye göre, M. S. IV. yüzyılda Aral Gölü yakınında, önce-leri Hunlular'ın yaşadığı, birkaç topluluktan meydana gelen bir şehir devleti olan *Kerder* şehri vardı: Bu şehir topluluklarının başkenti *Yeni-kent*'idi. Bu şehir X. yy.'da, Oğuzlar döneminde *Yañi Kent-Yeni Kent* adını almıştı ve Oğuzların başkentiydi²⁴. Yenikent ilk kez Ruslar tarafından 1867 yılında tespit edilmiş, 1946 yılında da kazısı yapılmıştır: Rus araştırmacıların ifadesine göre, şehrin etrafını çeviren kalenin duvarları tuğladandı ve tuğlalar 40 x 40 x 9 cm. ölçülerindeydi. Döneminde tuğla sıraları arasına kamış demetleri yerleştirilerek yapılmıştı. Ayrıca arada pahası adı verilen kömür, seramik artığı ve toprak karışımından yapılmış bir malzeme bulunmaktaydı²⁵. Bugün'de Aral Gölü çevresinde ve Yenikent civarındaki köy evlerinde ve XI-XIII. yy.'dan kalma Oğuz dönemine ait, kare veya kare prizma şekilli türbelerde duvarlar tuğladandır ve duvar üzerinde, tuğla sıraları arasında, belirli yüksekliklerde, demetler halinde yerleştirilmiş kamış sıraları yer almaktadır.

Aynı bölge Ortaçağda Batı Göktürkler, Peçenekler, Türgişler ve Oğuzların ülkesiydi. Sirderya boyunda yer alan Türkistan ve Otrar çevresi ise İlkçağda *Kanglı Boyların*, *Ortaçağ'da da Batı Göktürkler, Peçenekler, Kimekler, Kıpçaklar, Türgişler, Oğuzlar ve Karahanlılar*'ın vatanı idi.

Tarihçilerin verdiği bilgilere göre, Ortaçağda Aral Gölü çevresi ile Sirderya boylarını ellerinde tutan Oğuzlar "Türgişlerin devamı idi; Bilge Kağan döneminde (716-734) Ötügen'e göre kuzeyde bulunuyorlardı. 775-785 Tarihlerinde (Halife El Mehdi zamanında) Sirderya boylarına geldikleri tahmin edilmektedir. O dönemde bu bölge Türgişlerin, daha öncesinde de Batı Gök-Türkler'in toprakları idi. IX. Asırdan sonra, İsfidcâp (Sayram) şehrinden Hazar Denizi'ne kadar uzanan, Man-gışlak dahil geniş alanlar Oğuzların yurdu haline geldi"²⁶.

22- DPT tarafından desteklenen ve Türk Tarih Kurumu'nca yürütülen "Türkiye ve Türkiye Dışındaki Türk Eserlerinin Envanteri" projesi kapsamında, "Kazakistan'da Bulunan Türk Eserlerinin Envanteri" çalışması tarafımızdan yapılmaktadır. Bu amaçla Kazakistan'da, 2003-2004 öğretim yılı ile, 2006 ve 2007 senelerinde birer ay süreyle araştırmalar yaptık. Bu makale sözkonusu çalışmalardan geliştirilmiştir. Çalışmalarımıza destekleyen Türk Tarih Kurumu başkanı Sayın Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ile, Uluslararası Türk-Kazak Ahmet Yesevi Üniversitesi eski rektörü Sayın Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı'ya teşekkür ederim.

23- A. Taşağıl, *a. g. e.*, s. 62.

24- C. P. Tolstov, *a. g. e.*, p. 77.

25- C. P. Tolstov, *a. g. e.*, pp. 58-61.

26- A. Taşağıl, *a. g. e.*, s. 92-93.

IX-X. yüzyıllarda Orta Asya’da, Türkçe konuşan konar-göçer boylarla, Hazar civarı, genel anlamda ise, *Sırderya boyu ve Aral Gölü çevresi Oğuzların vatanıydı*²⁷: *Mesudi*’ye göre, Hazar Gölü çevresinde kalabalık Guz (Oguz) şehirleri bulunuyordu. Bugünkü İranın Cürcan kentinden başlayan yurt, Aral Gölü’ne kadar devam ediyordu”. Birunî’ye göre , “Oğuz boyları Ural civarında, Aşağı Pavoloje’de, Hazar Denizi’nin kuzey ve doğu kıyıları ile Sır-Derya’nın aşağı kısımlarında sakin idiler”²⁸. Ancak, Sirderya boyundaki Türk sınırı Savran’a kadar uzanıyordu; Oğuzlar X. yüzyılın birinci yarısında, “Hazar Denizi’nden, Sir Irmağı’nın (Seyhun-Sırderya-İnci) Orta yatağında bulunan Fârab (Karaçuk-Otrar), İsficab (bugünkü Sayram) yörelerine kadar uzanan topraklar ile, Manğışlağ’da (Mankışlak) dahil olmak üzere, bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Güneyde ise İslâm ülkeleriyle komşuydular. Maverâ un-nehr’deki sınır Buhara’nın kuzeyindeki çölden başlayarak, İsficab’a (Sayram) kadar uzanıyordu. Yesî’ye, yani bugünkü Türkistan’a 50 km. uzaklıkta bulunan Savran (Sâbran) Müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehriydi”²⁹.

X. yüzyılın başlarında Oğuzlar’ın kışlık merkezi (başkenti) Yeni-kent (Yangi-Kent, Yengi-Kent, Jane Kent) idi: Hükümdarlarına Yabgu, o’na naiplik edene Kül Erkin ünvanı veriyorlardı. Orduya Sübaşı komuta ediyordu. Yinal, Tarkan gibi ünvanları vardı³⁰. Aral civarında yaşayan Oğuzların dili eski Eftalit diliydi³¹. Doğuda Karluklar, kuzeyde Kıpçaklar, Kimekler ve Hazarlarla, kuzeybatıda ise Peçeneklerle sürekli mücadele halindeydiler. Son Samanî şehzadesi Ebu İbrahim (Muntasır) Maverâünnehr’i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgusu ile ittifak kurmuş ve neticede Yabgu Müslüman olmuştu (1001-1002)”³². Şehirli, köylü, göçebe ve yarı göçebe yaşayan Oğuzlar hayvancılık, tarım ve balıkçılık yapıyorlardı. Ayrıca, zanaatla uğraşıyorlardı.

Tarihçilerin verdiği bilgilere göre, “Oğuzlar arasında, İslâmiyet aynı yüzyılın ikinci yarısında yayılmaya başlamış ancak, XI. yy.’da hâkim bir din haline gelmiştir; Oğuzlar o dönemde, kendilerini gayri Müslim kardeşlerinden ayırt edebilmek için *Mâvera ün-Nehr* Müslümanlarına (Müslümanlığı kabul eden zümrelere) *Türkmen* adını veriyorlardı. Müslümanlığı ilk kabul eden Türk kavmi *Balasağın* ile bugünkü Taraz yakınlarındaki *Mirki-Merke* şehirleri arasında yaşayan Türkmenler olduğu için Türkmen adı *Mâvera ün-Nehr Müslümanları arasında Müslüman Türk* şeklinde hususî bir manâ da kazanmıştı. Oğuzlardan da Müslüman olan zümrelerin, Müslüman olduklarını anlatmak ve onları gayri Müslim kardeşlerinden ayırt etmek üzere, bu zümrelere de Türkmen denilmiştir”³³.

27- S. G. Agacanov , a. g. e., s. 10-11.

28- S. G. Agacanov, a. g. e., s. 113.

29- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 26-34.

30- İbn Fazlan (Çev. Ramazan Şeşen), *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 34-44; A. Taşağıl, a. g. e., s. 93.

31- C. P. Tolstov, a. g. e., p. 74.

32- A. Taşağıl, a. g. e., s. 93-94.

33- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 51.

Tarihçiler, H. 349 (M. 960) yılında 200.000 çadırılık bir Türk halkının Müslüman olduğunu bildirmektedir. Bu Türk halkı, Karahanlıların hâkim olduğu yerlerdeki *Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsı* gibi Türk kavimlerinin yaşadığı yerlerdi ki³⁴ günümüzde bu topraklar, *Güney Kazakistan'da, Şimkent (Çimkent) Oblusu'na bağlı Sozak Avdanı'nda (ilçe), Sozak, Bedbahtdala Çölü ile Jambul (Taraz) Oblusu sınırlarındaki Çu ve Talas Nehri yatağı (Çu Havzası) ile, Balkaş Gölü'ne dökülen İli Nehri ve Lepsi Çayı arasında kalan alanları (Yedi Su) kaplamaktaydı.*

Tarihçilerin ifadesine göre, “X. yüzyılın birinci yarısında Türk âlemi, siyasî bakımdan parçalanmış ve zayıflamış durumdaydı. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra, Türkler Ortaasya'da bir daha büyük ve kudretli bir imparatorluk kuramadılar. VIII. Yüzyılın ikinci yarısı ile, IX. yüzyılın birinci yarısında tek kuvvetli devlet, Orhun Bölgesi'ndeki Uygur Devleti idi. Fakat Uygurlular Batı Türkleri üzerinde kuvvetli bir hâkimiyet tesis edememişlerdi. Ancak, İslâm ülkelerinde, “Tohuz-Ğuz” adıyla büyük bir üne sahiptiler”³⁵.

Oğuz Yabgu Devleti'nin ne zaman yıkıldığı kesin belli değildir. Kaynaklar, “1000'li yıllarda yıkıldığını” söylenmekte, yıkılış sebebi olarak da, 985 yıllarından sonra Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk Bey'in başında bulunduğu “Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kütlelerle bölgeden ayrılması ve kuzeydeki Kıpçakların baskısına” bağlanmaktadır³⁶.

Yine kaynakların verdiği bilgilere göre, Oğuzlar bu dönemde, “Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halindeydiler; DLT'de 22, Camiüt-tevarih'deki bilgilere göre, 24 boydan meydana gelmekteydiler: Boz Oklar: *Kayı, Bayat, Alkaevli (Alka Bölük), Kara-evli (Kara Bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı* (DLT'de yok), *Afşar, Kızık* (DLT'de yok), *Beğdili, Karkın*; Üç Oklar: *Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kımık*” boylarından teşekkül ediyordu³⁷.

“Oğuzların bir grubu tarihte *Uz* diye tanınmaktadır. Uz'lar 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine gelmişler ve Rus kaynaklarında (965'te) *Tork-Torki* adıyla tanıtılmışlardır. 1054-1055'de Özü'ye (Dnyeper), 1064-1065'de de Tuna'yı geçip, Bizans İmparatorluğu'na bağlı Balkanlara kadar ulaşmışlardır. Ancak, salgın hastalıklar ve soğukların yanında o yıllarda Bizans'ın hizmetinde bulunan Peçeneklerin saldırılarına dayanamamışlar ve siyasî birliklerini koruyamamışlardır. Arta kalanlar da Bizans ve Rusların himayesine girmiştir”³⁸. Kaynaklar bugünkü Ukrayna top-

34- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 50-51.

35- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 26-34.

36- A. Taşağıl, *a. e. g.*, s. 94.

37- A. Taşağıl, *a. g. e.*, s.94; S. Koca, “Türklerin Soy Kütüğü”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. I, Ankara 2002, s. 262.

38- A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Sayı:182, Ankara, 1972, s. 65-68; A. Taşağıl, *a. g. e.*, s. 94.

raklarında, Dobruca Bölgesi'nde yaşayan "Gagauzların Oğuz soyundan geldiğini" kabul etmektedir³⁹.

Oğuzlar IX-X. yüzyıllarda, Orta Asya ve Doğu Avrupa'da tarihi olayların seyrinde büyük bir rol oynamışlardır: IX-XIII. yüzyıllarda Kafkasya ve Anadolu'ya göç eden Oğuz boyları Anadolu ve Azerbaycan topraklarının Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını sağlamışlardır: XI. yüzyılın ortalarında Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla Doğu İslâm dünyasında Orta Asya'da, Yakın Doğu ve Kafkas ülkelinde birçok tarihi olaylar meydana gelmiştir. Orta Asya, İran ve Afganistan sınırlarında kalan Oğuz Boyları ise buralardaki Türkmen toplumlarının meydana gelmesini temin etmişlerdir. Orta Asya'dan ayrılmayan Oğuzların büyük bir kısmı da Kazak, Özbek, Karakalpak, Başkurt ve Tatarlarla karışmışlardır⁴⁰.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz boylarının bir kısmı bugünkü Güney Kazakistan'da Kıpçaklarla karışık yaşıyorlardı: Oğuz Yabgu Devleti'nin 1043 yılında, son Oğuz Yabgu hükümdarı Şah Melik'in Tuğrul Bey'e yenilmesinin ardından Oğuz Yabgu Devleti resmen yıkılmış oldu. Bu olaylar, o dönemde Oğuzlardan yılan Kıpçak boyları için bir kurtuluş oldu; Sirderya ve Batı Avrupa'ya kadar uzanan Kıpçak yolu açıldı ve Kıpçaklar Sirderya boylarına indiler: Kıpçaklar Sirderya boyları ile Avrupa'ya ilk kez, XI. asrın yarısında geldiler. Rus tarihçilerin verdiği bilgilere göre, "Don, Volga ve Sirderya boyu yakınlarında oturan Oğuz ve Peçenek "yatukları" Kıpçak ve Kimek boylarına yenildiler. Yatukların mirasçıları "bayaut boyası" (?) gibi, XII. yy.'da Kimek veya "yemek"ler ve Kangılı boylarla birleştiler; Oğuz ve Peçenekler, bölgeye gelen Kimek ve Kıpçaklarla Kangar-kengeres boyası(?) gibi kaynaştılar"⁴¹.

Oğuzların yaşadığı bölge bugünkü Güney Kazakistan'da bulunan Karatav'ların (Karadağlar) yer aldığı alandı: *Süt Kend*, *Karaçık*, *Sıgnak* ve *Karnak* en önemli merkezleriydi. Ayrıca, *Mangışlak* en yoğun oldukları bölgelerden birisiydi. Hazar Denizi'nin kuzeyi ile, Sirderya yatağı ve Aral Gölü çevresi'nde toplu halde yaşamaktaydılar. Bir zamanlar Sirderya Oğuz Yabgusu'na bağlı olarak göçebe ve yarı göçebe yaşayan bu boylar, anılan tarihlerden sonra Horasan Selçuklu Sultanlarına, Deşt-i Kıpçak'ın Poleves ve Mâverâünnehrli Karahanlı yöneticilerine bağlandılar. XI. yüzyılın ikinci yarısında Sirderya Oğuzlarının büyük bir kısmı muhtemelen Selçuklulara tabi olmuşlardı. Nitekim, 1065 yılında Sultan Alparslan Cend ve Sabran'a sefer düzenlediğinde bunlara mukavemet göstermeden Sultana bağlılıklarını bildirmişlerdi⁴².

Tarihçilerin ifadesine göre, X-XI. yy.'larda Oğuzların yurdu, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki sahayı kaplamaktaydı: *Mesudi*'ye göre, Hazar Gölü çevresinde kalabalık *Guz* (Oğuz) şehirleri bulunuyordu. Bugünkü İran'ın Cürcan kentinden başlayan yurt, Aral Gölü'ne kadar devam ediyordu". Biruni'ye göre, "Oğuz boyları

39- A. N. Kurat, *a. g. e.*, s. 66-67.

40- S. G. Agacanov, *a. g. e.*, s. 10.

41- C. P. Tolstov, *a. g. e.*, p. 93.

42- S. G. Agacanov, *a. g. e.*, s. 334.

Ural civarında, Aşağı Pavoloje'de, Hazar Denizi'nin kuzey ve doğu kıyıları ile Sırderya'nın aşağı kısımlarında sakin idiler"⁴³. Ancak, Sirderya boyundaki Türk sınırı Savran'a kadar uzanıyordu; Tarihçilerin ifadesine göre, "X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında Türk âlemi başlıca beş veya altı Türk eli tarafından temsil ediliyordu. Bunlar *Oğuzlar (el-Ğuzz)*, *Karluklar (Harluh)*, *Uygurlar (Toğuz-Ğuzz)*, *Kimekler*, *Kırgızlar ve Peçenekler* idi"⁴⁴. "X. yüzyılın ortalarında Oğuzların üç şehri vardı. Bunlar *Yeni Kend (Yangi Kend)*, *Cend ve Cuvâre-Huvâre* idi: Daha sonra bunlara *Savran (Sepren)*, *Karaçuk*, *Karnak*, *Suğnak* (bugün Sığanak denilmektedir), *Süt-Kend (Sidgün)* ve *Barçınlğ Kent* de (Barşın kent) eklendi. Bu şehirler Karatavlar'la (Kara Dağlar) çevriliydi"⁴⁵.

Günümüzde bu şehirler Güney Kazakistan'da Sirderya kıyısında, Türkistan şehrinin yaklaşık 50 km. batısındaki Kara Tavlar'ın çevrelediği geniş bir saha üzerinde yer almaktadır: Adı geçen dağ sırası bölgenin en yüksek ve en uzun dağlarıdır. Düz bir alanda, Sirderya dışındaki yerlerin kurak ve yarı çöl halinde bulunduğu arazi, birden bire bu dağlarla yükselmektedir. Dağların ardında ise, bir kısmı Çimkent, bir bölümü de Jambıl Oblusu sınırlarında bulunan Çu Havzası ile, Çimkent ve Jekazgan Oblusu arasında kalan ve *Bedbahtdala* adı verilen, yaklaşık 700 km.'lik çöl uzanmaktadır.

1099-1165 yıllarında yaşayan *El İdrisi*'nin verdiği bilgilere göre, "Oğuz şehirleri çok sayıda idi ve bu şehirler kuzeyden doğuya doğru, yan yana sıralanıyordu. Oğuz prensleri bu fethedilmez dağlar ve sağlam kalelerde yaşıyorlardı ve yiyecek depoluyorlardı. Oğuzların başkentleri *Hiam* idi. Bu feth edilmez kale bugün muhtemelen Jambıl (Taraz) Oblusu sınırlarında bulunan *Çu Havzası*'nda yer alan *Hiam Dağları*'nın tepesinde idi ve burayı ele geçirmek çok zordu. Oğuzlar orada sığınaklar yapıyorlar ve kendilerine yiyecek temin ediyorlardı. Kuzeydeki *Hiam*'a karşılık güneyde *Cacan* şehri vardı. Bunlar küçük fakat sağlam şehirlerdi. Bunlar *Mağra Nehri* kenarında kurulmuşlardı. Bu nehrin kenarında yüksek dağlar ve kaynak sular vardı ve bu sular nehre kavuşuyordu. Bu dağın tepesinde *Nucah* ve *Bağadah* şehirleri bulunmaktaydı. Onların arası bir günlük mesafedeydi. Bu dağın aşağısında da yine iki şehir vardı. Bunlar *Daranda* ve *Darku* idi. Bu iki şehir arasında da üç günlük mesafe vardı. Bu iki küçük şehirde pazarlar, el sanatları ve mükemmel mallar vardı. Bu şehirler fethedilemeyecek kadar sağlam şehirlerdi. Şehirler her zaman karla kaplıydı. İnsanlar ekinleri yetişmeden topluyorlar, bir sundurma altında, duman ile kurutuyorlardı. Çünkü çok yağmur yağıyordu. *Gorguz Gölü*'nün kenarında aynı isimli *Gorguz*, *Cacan* ve *Dahlan* şehirleri vardı. *Dahlan kale* gibi bir şehirdi. Şehrin hakanın büyük ordusu vardı. Arasına Taraz topraklarına baskın yapıyordu. Ayrıca bu bölgede *Ruzan* veya *Rudan* ve *Garbian* şehirleri yer almaktaydı".

Günümüzde Kazak arkeologlar, *El İdrisi*'nin sözünü ettiği *Hiam*, *Cacan*, *Daranda*, *Gorguz*, *Cacan*, *Darku*, *Ruzan-Rudan* ve *Garbian* şehirlerinin Güney

43- S. G. Agacanov, *a. g. e.*, s. 113.

44- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 26.

45- F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 87.

Kazakistan'da, Jambıl Oblusu sınırlarında, Çu Vadisi'nde, *Han Tavları*'nın (Han Dağı) üzerinde yer aldığını, *Han Tavların* Batı Göktürk, Peçenek, Türgiş ve Oğuzların yaşadığı bir bölge olduğunu, Hanların bu dağ'daki *Hiam* şehrinde tahta oturduğunu ve elçilerini de burada kabul ettiklerini, bu nedenle Han Tav'ın Türkler arasında Kutsal sayılan dağlardan biri olduğunu iddia etmektedir⁴⁶.

Yine, *El idrisi*'nin verdiği bigilere göre Oğuzlar çölde XI. yy.'da çok sağlam şehirler kurmuşlardı ve çiftçilik, ticaret ve el sanatı ile uğraşıyorlardı. *Kaşgarlı Mahmud*'a göre ise, Oğuzlar Sirderya'ya *Oğuz* diyorlardı. *Savran, Sıganak, Süt Kent ve Karnak* önemli şehirleriydi. Bu şehirlerde yaşayanlar savaşmıyordu ve başka yerlere göç etmiyorlardı. Bu nedenle bunlara *yatuklar* (Kazakça: jatak, Türkçe: yatak) deniyordu. Yatuk kelimesi Kazakça'da göçebe yaşamayan, fakir⁴⁷, Türkçe de ise "tembel" manâsını ifade ediyordu⁴⁸.

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, yukarıda adlarını saydığımız Oğuz şehirlerine *Özkend, Aşnas ve Otrar*'da eklendi: "Oğuzlar sürekli göçmelerine rağmen, Sirderya (Seyhun) boylarında, şehirlerde oturanlardan başka, göçebe hayat süren yine kalabalık bir Oğuz topluluğu da vardı. Moğol istilasının arefesinde (1218) her biri gerçekten kalabalık, mamur ve hareketli bu Oğuz şehirleri şunlardı (batıdan doğuya doğru): *Yeni Kend (Şehir Kend), Cend, Ribâtât (Ribâtlar), Barçınlığ, Özkend, Sabran, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Yesi, Süt Kend idi. Bunlardan başka pek çok kasaba, kale ve köy de mevcuttu*"⁴⁹.

"Oğuzların tarihleri boyunca, toplu ve kalabalık bir halde yaşadıkları yer Sir Irmağı'nın (Sirderya) ağzından, orta yatağına kadar uzanan saha ile, Sirderya'nın iki yanındaki, özellikle kuzeye doğru uzanan topraklardı. Ayrıca, İsficab'dan itibaren, Sirderya'ya paralel uzanan Karaçuk Dağları (muhtemelen bugünkü Kara Tavlar), Oğuzların büyük bir bölümünün yaşadığı yerd: Oğuz Yabgusu'nun kışlağı ve başkenti ise, Türk menkıbelerinde kuruluşu Oğuz Kağan'a dayandırılan *Yeni Kent-Yengi Kent* idi"⁵⁰. Arapların *el-Medinet ul Cedîde, el-Karyet-ül Hadîse*, Farsların da Dih-i Nev diye isimlendirdiği, XIII. yy.'a ait Türkçe eserlerde de *Yeñi Kent* (Yeni Kent), günümüzde Kazakların *Jane Kent* diye söyledikleri *Yeñi Kent* idi⁵¹. *Cend şehri* ise, bugünkü bilgilerimize göre, Yeñi Kent'in yakınında (yaklaşık, 500 km. güneyinde) bulunmaktaydı.

Oğuz veya Türkmenler, Selçuklular'ın idaresinde ve sonrasında, dalgalar halinde, İran, Irak ve Anadolu'ya göç ettiler. Ancak, bu göçlerin ne zaman cereyan ettiği

46- Kazakistan Arkeoloji Enstitüsü'nde Türk Kağanlı Arkeolojisi sorumlusu sayın Dr. Ayman Dosi-bayeva'nın 26.05.2007 tarihinde İzmir'de verdiği şifahi bilgilere göre.

47- C. P. Tolstov, *a. g. e.*, p. 55.

48- F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 87.

49- F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 88.

50- O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul, 1978, s. 67.

51- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 26-34; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s.104.

kesin belli değildir. Tarihçiler, “boylardan bir kısmının *Mâverâünnehr Bölgesi*’ne X. yy. ortalarında yerleştiğini, Ancak Semerkand ve Buhara çevresindeki boyların bir bölümünün X. yy. sonu ile, XI. yy.’ın başlarında geldiklerini, büyük bir bölümü’nün de Selçuk Beğ’in ölümünden sonra Sirderya Yabguları karşısında aldıkları yenilgiler sonrasında gerçekleştiği görüşündedir. Bu nedenle de, Selçuklu boyuna bağlı gruplar, 1010 yılına kadar, Sirderya’nın aşağı kısımlarında göçebe şeklinde yaşamış olarak kabul edilmektedir”⁵².

XII. yüzyılın ikinci yarısı ile Moğolların Ortaasya’yı istila ettikleri zamanda, yine onlardan büyük bir bölümü Buhara’dan başlamak üzere, Cend ve Yeñi-Kent’e kadar uzanan sahada yaşamaya devam ettiler⁵³: Şehirli, köylü, göçebe ve yarı göçebe yaşayan Oğuzlar hayvancılık, tarım ve balıkçılık yapıyorlardı. Ayrıca, zanaatla uğraşıyorlardı⁵⁴. Ancak, Sirderya kıyısındaki Oğuz kentleri Moğolların istilası sonrasında tamamen denilecek derecede yıkıldı. Moğolların kendi içindeki savaşları sonrasında halk, bir daha bir araya gelemeyecek derecede dağıldı⁵⁵.

III- SİRDERYA BOYUNDAKİ ESKİ TÜRK EVLERİ

Günümüzde Ortaasya’da ev’e *üy* denilmektedir; Kazaklarda, kerpiç vb. malzemeyle yapılan daimi (kalıcı), yerleşik evlere *durgun üy*, konar-göçerlerin kullandığı keçe’den (kiyiz) yapılan çadırlara da *kiyiz üy* (keçe ev) denilmektedir. Otrar ve çevresindeki töbelerle Savran kazılarında çok sayıda *durgun üy* ortaya çıkartılmıştır.

Keçe evler günümüzde de kullanılmaktadır; keçenin rengine göre de *ak üy*, *boz üy* gibi isimler almaktadır: Kiyiz üylere eskiden *obo* denirken günümüzde *oba* da denilmektedir. Anadolu’daki gibi, birkaç üy’den meydana gelen topluluğa *oba* denildiği gibi, büyük üylere de *oba*, yurt ya da otağ adı verilmektedir. *Yurt* ya da *otağ* bir bakıma Anadolu’da hükümdar çadırı için kullandığımız Otağ (Otağ-ı humayun) kelimesini karşılamaktadır.

Türkistan ve Otrar ve civarındaki töbelerde yapılan ve V-VIII. yy.’lara tarihlenen kazı sonuçlarına göre, “şehirler kale içinde ve dört kollu bir plân şemasına sahipti. Bunların kolları üzerinde de ara sokaklar yer almaktaydı. Evler ve saray büyük mahalleler içinde bulunuyordu. Şehir merkezindeki evler yolun iki kenarına yerleşmiş vaziyetteydi. Nüfuzlu veya zengin evleri şehir merkezinde yapıldığı gibi, şehrin dışına da inşa ediliyordu. Evler genellikle enine dikdörtgen şeklinde ve bitişik nizamlı yapılıyordu. İçlerinde farklı tipte olanlar da vardı. Mahalle ve evler genellikle birbirine benzemektedir (Şek.1-7).

Kale içinde bulunan bazı evler duvarlarla çevrili, üstü açık bir avlu etrafına yerleştirilmiş, bir daire meydana getirecek şekilde de inşa ediliyordu; hepsinin girişi

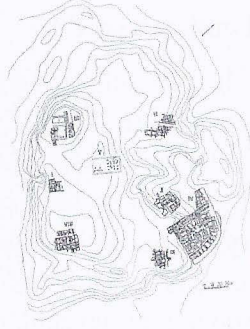
52- S. G. Agacanova, *a. g. e.*, s. 272.

53- F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 111.

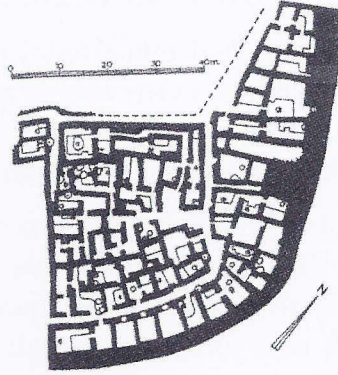
54- S. G. Agacanova, *a. g. e.*, s. 113.

55- F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 88-89.

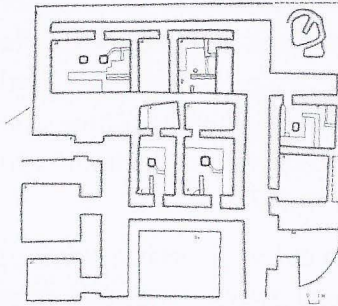
ortadaki avluya açılıyordu. Kaynaklar Orta Asya'da şehir ve evlerin kuruluşunun rüzgârın yönüne bağlı olmadığını söyleseler de⁵⁶, bu tip evler arasında, rüzgâr girmesi için boşluk bırakılıyor, böylece ortadaki avluda meydana gelen rüzgâr akışından her ev yeterince faydalanıyordu”.

Şek.1- Kuyriktöbe, kazıda ortaya çıkan evlerin görünüşü, plân (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

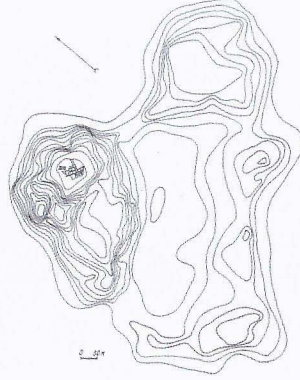
Şek.2- Kuyriktöbe, evlerin bir sokak üzerinde yerleşme düzeni (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

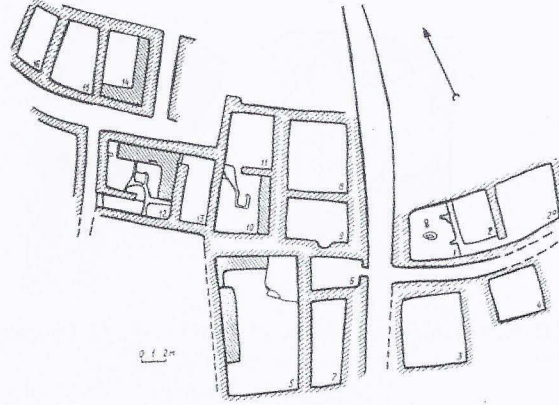
Şek.3-Kuyriktöbe, bir zengin evi plânı (K. M. Baypakov - Z. J. Şardenova - S. Ya. Pergudova'dan).

56- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 132.

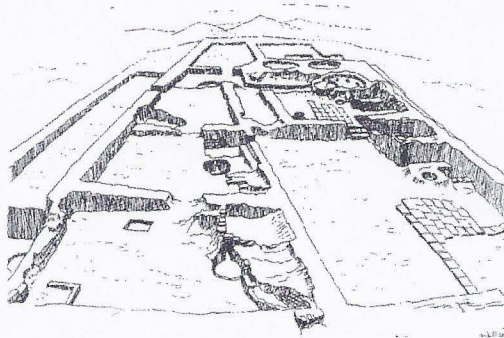
ORTA ASYA'DAKİ ESKİ TÜRK EVLERİ

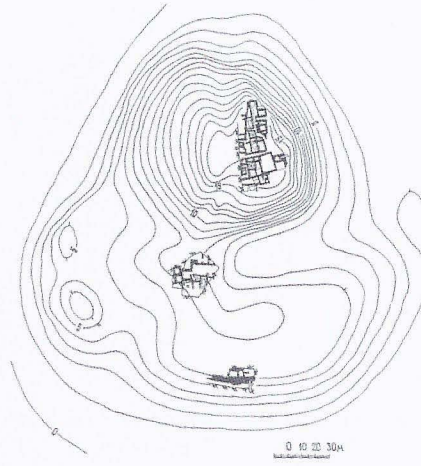
Şek.4- Mardankuyuk (Konirtöbe), kazı plânı ve evlerin yerleşme düzeni (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

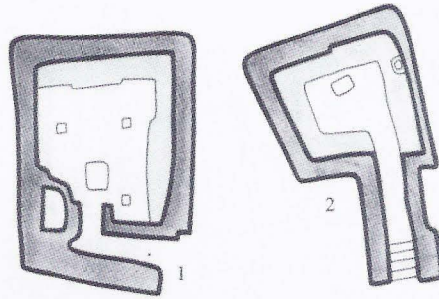
Şek.5- Mardankuyuk (Konirtöbe), evlerin sokak üzerinde yerleşme düzeni (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

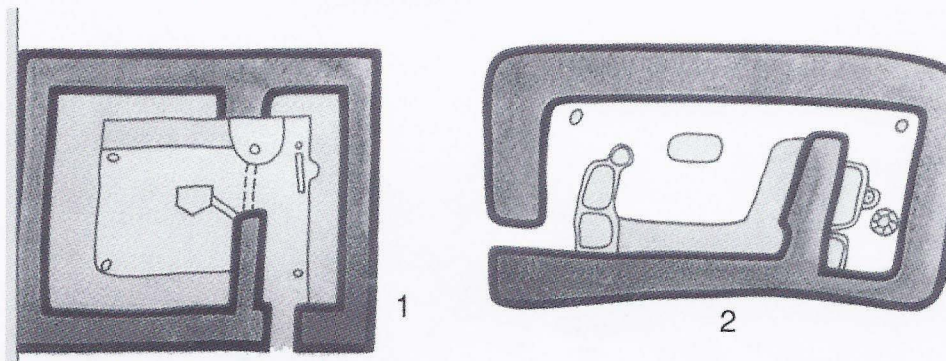
Şek. 6- Otrartöbe, evlerin yerleşim düzeni (K. M. Baypakov'dan).

Şek.7- Altıntöbe, kazı plânı (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

Şek. 8- Kök Mardan Töbe, Tek odalı ev plânları, VI-VIII. yy. (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

Şek. 9- Kök Mardan Töbe, İki odalı ev plânları, VI-VIII. yy. (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

Yine Güney Kazakistan'da, Kızılorda yakınlarındaki, Oğuz Yabgu'ların yaşadığı Aral Gölü civarında, Sirderya kıyısındaki *Kesken Kuyuk Kala*'da evler bulunmuştur. Kerpiçten yapılan ve bir su hendeği ile çevrili kalenin kuzeydoğu yönündeki iç kale'de sokaklar ve evler ortaya çıkartılmıştır: Kaynakların verdiği bilgilere göre, evlerin bulunduğu alan kare şeklinde bir plâna sahiptir. Bu alan yaklaşık 210 x 210 ölçülerindedir. Evlerin dışında bir hendek mevcuttur. Hendeğin eni 1.5 m.'dir. İç kale bugün töbe halindedir. Höyüğün yüksekliği 3-5 m.'dir. İç kalede çok sayıda sokak ve ev vardı. Sokaklar düzgün değildir. Evler tuğla ile inşa edilmiştir. Tuğlalar ortalama 33 x 33, ve 35 x 35 cm. ölçülerindedir. Evler farklı büyüklükte, genellikle 4 x 4 ve 23 x 23 m. boyutlarındadır⁵⁷.

Kaynakların ifadesine göre, "X-XII. yüzyılda, Karahanlılar çağında Orta Asya ve Güney Kazakistan'da eski şehirlerin rabadları oldukça büyümüşü. Bu bir bakıma nüfusun çoğaldığı anlamına gelmekteydi. Otrar ve Savran'ın içindeki evler mahalleler halinde inşa edilmişti. Otrar Tepe kazılarında, IX-XII.yy.'dan kalma, 2300^{m2} büyüklüğünde bir mahallenin kalıntıları bulunmuştur. Burada oniki ev ortaya çıkartılmıştır. Bulunan evler 30-40^{m2} den başlayan ve 250^{m2} arasında değişen büyüklüklere sahiptir. Bu evlerin alt tabakasındaki XIII. yüzyıla ait evler ise daha farklı bir görünüşe sahiptir⁵⁸ (Foto.1-3) (Şek.1-7).

Türkistan'ın 50 km. güneyinde bulunan Savran'da 350 kadar ev tespit edilmiştir: Evler, kazıda bulunan para ve seramiklere göre, XIII-XV. yy.'lara aittir. İçlerinde XVIII. yy.'dan kalma örnekler de vardır. Bu evler 1400-1600 ^{m2}'lik alana yayılıyordu. Avlu içinde inşa edilmişti. Her evin bahçesi vardı. Farklı büyüklüklere sahipti. En büyükleri 150-110, 180-190 ^{m2} idi ve yaklaşık 1.5-1.8 hektarlık alanı kaplamaktaydı. Orta büyüklükteki evlerin kapladığı alan bir hektardı. Küçük olanlar ise 0.5 hektarlık bir alana yayılmıştı. En çok orta büyüklükte evler inşa edilmişti⁵⁹.

Otrar'da mahallelerin büyüklüğü 1000-2500^{m2}'lik alanı kaplamaktaydı; bir mahallede ele geçirilen 6-15 ev üçgen ya da (L) şeklinde yerleşmişti. Evlerin arkası yola dönük inşa edilmişti. Önü ise bahçeye bakıyordu. Kazılar sırasında bulunan gübrelerden ahırların ayrı bir mekân halinde inşa edildikleri görülmüştür. Ayrıca, şehirde ele geçirilen kanalizasyon kalıntılarında her evde tuvalet bulunduğu sonucuna varılmıştır⁶⁰ (Foto. 2) (Şek. 6).

Otrar'da insanlar mahallelere meslek grubuna göre yerleşmişti. Sözgelimi, merkezde demirciler, kuzeydoğuda çömlekçiler oturmaktaydı. Çömlekçiler mahallesinde çok sayıda seramik, demirciler mahallesinde de demir malzeme kalıntısı ele geçirilmiştir. Sokağa bakan cephede ise dükkânlar yer alıyordu. İnsanlar yaptıkları eşyaları burada satıyorlardı. Bu da evlerin hem oturma mekânı, hem de işlik olarak kullanıldığına işaret etmektedir (Şek. 2).

57- C. P. Tolstov, *a. g. e.*, p. 62-64.

58- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 57.

59- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 69.

60- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 53; K. M. Baypakov, "Drevni i Srednekovi Otrar", *Goroda Turkestana*, Sbornik Nauch Staty, O. Pedaktor K. M. Baypakov, Almatı, 1999, pp. 30-58.

Bugün Türkistan'da esen rüzgârlara *Arıstandı* (Aslanlı) denilmektedir: Arıstandı. Hive veya Horezm'deki (Özbekistan) rüzgârların aksine insanlar için uygun değildir. Bahar ve yaz mevsiminde pek önemli sayılmayan bu rüzgârlar sonbahar ve kış aylarında çok güçlü esmektedir. Kurak havalarda estiğinde ise fırtına ve toz savurmaktadır. Bu nedenle Kuyıktöbe'deki mimarlar rüzgârdan nasıl kurtulacaklarını değil, nasıl korunmaları ve faydalanmaları gerektiğini hesap ediyorlardı; Otrar Bölgesi'ne egemen olan Arıstandı rüzgârları kuzeydoğu'dan güneybatıya doğru esiyordu. Yani, binaların kuzeydoğu yönünden esiyordu. Bu nedenle ana girişin yönü toz getiren bu rüzgârların tersi istikametine (güneydoğu) yerleştiriliyordu. Buradan ana girişin rüzgârlara kapatıldığı düşünülmektedir⁶¹.

VI-VIII. yüzyıla ait saray ve evlerin malzemesi kerpiç ve tuğlaydı. İçlerinde taştan yapılanlar da vardı. Yine bazı örneklerde temelde taş da kullanılmaktaydı. Temel taşları büyük ve üst üste birkaç sıra halinde yerleştiriliyordu. Taş evlerde bölme duvarları da taşandı. Duvarların arası kırma taş ve toprakla dolduruluyordu. Evler genellikle birkaç odalıydı; sağlam olarak ele geçen örneklerde odalar 8x7 m. ölçülerinde, yaklaşık 20^{m2} büyüklüğündedir. Duvarların kalınlığı 80-90 cm. kadardır. Zeminleri sıkıştırılmış toprak döşeliydi⁶²(Foto.5-11).

Keder'de (Kuyık töbe) bulunan X-XI. yy.'dan kalma evler arasında sazdan yapılmış evler de vardı⁶³. XI-XIII. Yüzyılda Otrar evleri kerpiçti. Savran'da bulunan XII-XV. yy. evlerinin ise dinî ve sosyal yapılar gibi, tuğla malzemeyle inşa edildiği de görülmüştür (Foto. 5-7).

VI-VIII. yüzyıl evleri genellikle enine dikdörtgen şekilli bir kuruluşa sahipti. Evlerde mutlaka tahıl ambarı yer alıyordu. Bazı evlerde üç tane ambar ortaya çıkması varlıklı kişilerin birden fazla ambarı bulunduğunu göstermektedir⁶⁴.

Şehir dışında bulunan ve VI-VIII. yüzyıla tarihlenen zengin evlerinin kerpiç ve ağaçtan yapıldığı ve kil ile sıvandığı görülmüştür: Kuyıktöbe'de bulunan böyle bir ev kare şekilli bir plâna sahipti ve 19.5 x 21.5 m. ölçülerindeydi. 10 Tane odası vardı. Odaların duvarlarındaki kerpiçler 34-35 x 19 x 9-10 cm. ölçülerindedir. Ağaçlar ev içinde, üst örtüde ve üst örtüyü taşıyan direklerle, eşiklerde kullanılmıştır⁶⁵ (Foto. 4) (Şek.1-3).

Otrar ve diğer şehirlerde evlerin yönü, muhtemelen rüzgârdan dolayı, genellikle güney veya güneydoğuya yönelikti. Ayrıca evlerin girişinde, evin büyüklüğüne göre, beş-altı ahşap sütunla taşınan ve peş-ayvan denilen bir sundurma yer alıyordu. Girişin güneydoğuya yerleştirilmesi, güneş ışınlarından azami derecede faydalanmayı sağlamaktaydı. Sabahtan itibaren ışık peş-ayvan'dan içeri giriyor ve evi ısıtıyordu. Günün ilerleyen saatlerinde ise ışık evin başka yönlerine geldiğinde, diğer

61- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 132.

62- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 114.

63- J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, *Ejelgi Otrar* (Kazakça), Almatı 1997, pp. 22-23.

64- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 112.

65- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 131.

mekânlar serinliyordu. Evlerin önünde genellikle bir bahçe yer alıyordu ama peş-ayvan yaz günlerinde bir serinleme ve yatma yeri olarak kullanılmaktaydı. Benzer sundurma (ayvan) şekli Orta Asya'da diğer yerlerde de kullanılmaktaydı: Fergana Vadisi'ndeki evler de böyle kuruluşlar vardı (Foto.10).

Evlerin su ihtiyacı kale içinde kuyu ve sarnıçlardan (kuduk) sağlanmaktaydı. Şehir dışında rabad'da yer alan evlerde kuyu ya da bulak'lardan (temiz akar su) temin edilmekteydi: Savran gibi, suyun az bulunduğu yerlerde ise kariz adı verilen, yer altından, tünelle birbirine bağlanan su kuyuları vasıtasıyla uzak yerlerden getirilmekteydi: Birbirlerine zincir gibi bağlıydı. Savran'dan başlayan karizler Savranın kuzeyindeki Mır Töbe'de sona ermektedir. Buradan da su yollarının şehirlerin güzergâhından geçirildiği, böylece her şehrin bu suların faydalandığı anlaşılmaktadır. Kuyular, mevcut örnekler göre 5 m. çapındadır ve kubbe ile örtülüdür. Her kuyu arasında 12-15 m. uzaklık vardır. İçlerindeki taş ve çamur birikintileri zaman zaman temizleniyordu. Ancak, kuyuların temizlenmesi sırasında, üstten kuyuya inildiğinde biriken gaz nedeniyle büyük problemler yaşanmaktaydı. Bu nedenle de kuyular yandan delmek suretiyle temizleniyordu. El-Vasifi'nin verdiği bilgilere göre, Savran'daki karizler Mir-Ayab tarafından hediye olarak yapılmıştı⁶⁶.

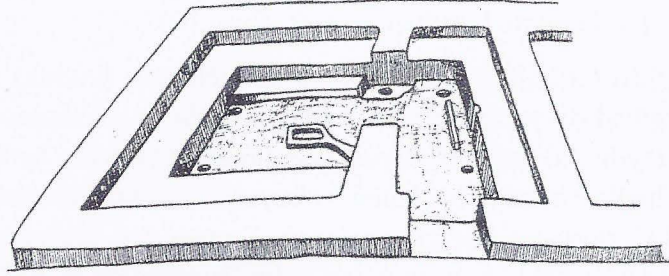
VI-VIII. yüzyıllarda Otrar civarındaki evlerde üç plân tipi hakimdi; bir odalı evler, iki odalı evler, üç odalı evler ve çok odalı evler: Bir odalı evlerde uzunca bir girişin (eyvan) ardından asıl mekâna geçiliyordu. Girişin sağ veya sol yanında testi vb. şeyleri koymaya yarayan bir bölüm bulunmaktaydı. Giriş dışındaki duvarların kenarını sazbalçık (çamur)'dan yapılmış bir sufa (sedir) dolaşıyordu. Duvarlardan biri yakınında, bazen de dört köşede, üst örtüyü taşıyan ahşap direkler bulunuyordu. Orta yerde ise bir ocak yer almaktaydı (Şek. 8).

İki odalı evlerde girişin ardından boyuna dikdörtgen plânlı bir mekâna (eyvan) giriliyordu. Burada, girişin sağ veya sol yanında kalan duvarla, girişin karşısındaki duvar sağır tutuluyor, iki duvara da birer seki (sufa) yapılıyordu. Uzun duvar üzerinde de yemek pişirmek için bir ocak bulunuyordu. Yani burası mutfak ve kiler vazifesini de görüyordu. Bazen oda öne, kiler arkaya da yapılabilirdi. Bir kapıyla girilen asıl odada kapı ile oda arasında bir eşik yer alıyordu. Ortada bir ocak bulunuyordu. Duvarların önü ise üç yönden birer *sufa* (seki) ile kuşatılıyordu (Şek. 9-12).

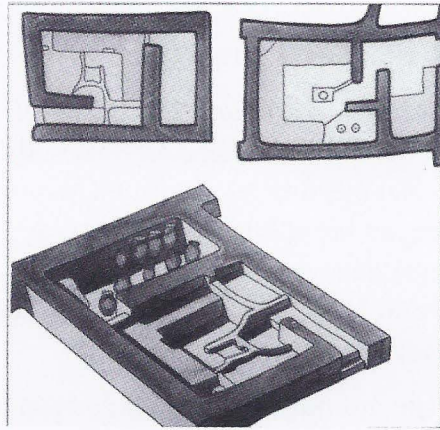
Çok odalı evlerde ise, evin önünde genellikle bir *peş-ayvan* (sundurma) yer alıyordu. Bir kapıyla uzunca bir girişten (eyvan) odalara ulaşılıyordu. Buradan da koridorla oturma odası, mutfak, kiler ve salona geçiliyordu (Şek.13-14).

Evler bir veya iki odalı inşa edildiğinde odalar aynı eksende yer alıyordu. Belki de evler bu nedenle bitişik nizamlı inşa ediliyordu. İç taksimatta plân şekline göre farklılık vardı. Özellikle bitişik nizamlı evlerde evin içinde birkaç oda varsa (çok

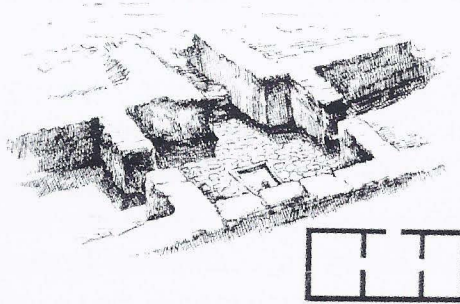
66- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 69.

Şek.10- Kök Mardan- İki odalı bir evin aksonometrik plân çizimi (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

Şek. 11- Mardan Kuyuk ve Atıntöbe'den iki odalı ev planları (VI-VIII. yy.), (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

Şek.12- Otrar- İki bölmeli ev, plan ve çizimi (XI-XIII. yy.), (J. Nuskabaulu- O. Zihanibek'den).

odaları odadan odaya geçilmiyor, her odaya farklı bir kapıyla giriliyordu. Evlerin önünde de bir bahçe yer alıyordu⁶⁷.

Her evde bir giriş, *konak-mahmanhane* (misafir odası), oturma odası, mutfak ve kiler (ambar) yer almaktaydı: Sözgelimi, Kuyrıktope'de, ilk kazılarda ortaya çıkan bir evde birinci oda girişin yakınındaydı. Bu odadan diğer odalara geçiliyordu. Evin önündeki ayvan (peş-eyvan) 6 x 3.5 m. ölçüsündeydi. Yani ev ayvan-galeri'den meydana gelmekteydi. Ayvan bir direk tarafından taşınıyordu. Direk, plân üzerinde, odaların tam orta yerindeydi. Ayvan yaz aylarında dinlenme ve yatma yeri olarak da kullanılıyordu. Ayvanı bulunmayan evler de mevcuttu.

Peş-ayvan genellikle güney veya güneydoğu yönüne yerleştiriliyordu. Kuzeydoğu yönünde yer aldığı ise ambar odası ayvan bitimine yakın bir yere inşa ediliyordu. Kazısı yapılan ve 13 m. uzunluğundaki bir evde ayvan 7.5 x 3 m. ölçülerindeydi. Bu alan rüzgâr aldığı için yaz aylarında evin en serin yeri idi. Ayrıca, nem almaması için ambarın tabanı biraz yüksek yapılıyordu. Evlerin depreme karşı dayanıklı olması ve duvarlarını kolayca tamir edebilmek için de duvarlara büyük nişler açılıyordu⁶⁸ (Foto. 10).

Kazılarda bulunan evlerde *misafir odası* (Mahmanhana-konak odası) genellikle 4.5-5 m. ölçülerindedir. Aradaki geçişleri sağlayan koridorlar ise 4.4 x 0.80 m.'dir. Koridora açılan misafir odalarının kapısı, misafir gelmediği zamanlarda kapalı tutuluyordu. Misafir odaları evin en güzel odasıydı: Genellikle kıymetli halılar ve körpeyle (minder-döşek) süsleniyordu. Mahmanhana'da misafirin dinlenmesi için, genellikle odanın 1/3'ü büyüklüğünde bir körpe (yatak) bulunuyordu. Buna da sufa deniyordu. Bu gelenek günümüzde de devam etmektedir: Misafir geldiğinde altına hemen bir *körpe* (döşek) serilmektedir. Günümüzde körpe, bir kişi ölçüsünde, dar ve uzun yapılmaktadır.

Mahmanhana odasında genellikle girişin karşısındaki duvarda bir niş bulunuyordu. Bazen iki niş de yer alabiliyordu. Büyük niş içinde yatak-yorgan saklanıyor, küçük nişe ise su kabı, lamba vb. küçük eşyalar konuyordu. Anadolu'da yatak-yorgan konulan bu nişlere *yüklük* denilmektedir. Küçük eşyaların konulduğu nişlere ise *lambalık-çıralık* ya da *tembel deliği* gibi isimler verilmektedir.

Yapılan kazılarda ele geçen bir salonun ortasında üzeri oyma tekniği ile süslenmiş, ağaçtan yapılmış *dört kunt* (sütun) bulunduğu görülmüştür. Salonun duvarlarını sağlamlaştırmak için kuzey köşeye bir sütun daha yerleştirilmişti. Salonun orta yerine yakın bir yerde de, atnalı şeklinde bir ocak mevcuttu. Ocağın dumanının çıkması içinde tavan'da yine bir *darvaza* (baca deliği) bulunmaktaydı⁶⁹.

Ambarlar mahmanhanaya yakın inşa ediliyordu. Bulunan örneklerde ambar genellikle 5 x 3 m. ölçülerindedir. Ambarda yiyecekler dışında, kızlar- gelinler için yapılmış halı, kilim, koşma-körpe (yatak-döşek) gibi çeyizler de saklanıyordu⁷⁰.

67- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 132.

68- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 133.

69- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 139.

70- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 134.

Odaların ısıtmasında *ocak* kullanılıyordu: Buluntulara göre ocak odanın merkezinde yer alıyordu. Ocağın dumanı odanın tavanında bulunan, aynı zamanda ışığın da girdiği, *darvazi-darvaza* denilen bir delikten çıkıyordu. Darvazi dört ayrı tipte yapılıyordu: **İlkinde**, dam üzerine, kerpiçlerle kare şeklinde bir yükselti halinde yapılıyordu. **İkincisinde** kare şeklindeki kerpiçler üzerine, yine kerpiçten ama kerpiçler 45 derece eğimli ve birbirine çatılarak yapılıyordu. **Üçüncüsünde** kare alan kısa tutuluyor, kerpiçler (V) şeklinde, birbiri içine çapraz girip-çıkacak şekilde yerleştirilerek yapılıyordu. Bu tekniğe *vassa* deniyordu. **Dördüncü tipte** ise sadece basit bir delik açılıyordu (darvaza-darvazi). Bu tür ocak ve bacalar, aynı çağda Darvaz, Karatekin ve Zerefsan'da da (Tacikistan) vardı.

Depremlerin sık yaşandığı bölgelerde evlerin duvarların orta yerleri ve köşelerine yine kerpiçten yapılmış payeler yerleştiriliyordu. Üzerleri de sonradan sıvanıyordu. Kuyrıkto'be'deki bir evin güneydoğu ve kuzeybatı duvarlarında da, yaklaşık 30 cm. çapında iki ahşap sütun bulunmuştur. Kazı yapıldığı sırada bu sütunların yeri, duvar yıkıldığında çukur halinde kalmıştır. Taraz Bölgesi'ndeki Kostöbe kazılarında da özellikle salonun odasının, yan yana yerleştirilmiş, yuvarlak payelerle desteklendiği görülmüştür⁷¹ (Foto. 9). Yine aynı evin güneyinde mutfak yer almaktaydı: Girişten itibaren, 2.8 m. genişliğindeki bir koridorla ulaşılan mutfak geniş tutulmuştu. Bayramlarda mahmanhana'da oturanlara hizmet edebilmek için uygun bir plânda yerleştirilmişti. Mutfak 3.5 x 4 m. ölçülerindeydi. Odalarda eşiklerin arkasına iki çukur yapılıyordu. Bu çukurlar, mutfaktan çıkan dumanın darvazi-darvaza denilen tavadaki delikten (bacadan) çıkmadığı vakitte, evin içine dumanın yayılmasını önliyordu. Bu Türkistan Bölgesi'nde bazen ocağın bulunduğu alanın önüne ince bir perde duvar örülmesi şeklinde de görülebiliyordu. Ocağın önünde biriken kül ise, yine ocak önüne yapılmış, küçük bir çukur içinde (taşnau) toplanıp, dışarı atılıyordu⁷².

Mutfak bitişiğinde *munek* adı verilen bir ambar (kiler) yer almaktaydı: Günlük yiyeceklerin saklandığı munek (ambar) genellikle 5 x 2.5 m. ölçülerinde inşa edilmekteydi. Yiyecekleri kemirici hayvanlardan koruyabilmek için genellikle, bir koridor şeklinde uzanan ambarın dip duvarı ile yan duvarlarına belli bir yükseklikte, yan yana yerleştirilmiş nişler açılıyordu. Ayrıca, yerden yaklaşık 10-12 cm. yükseklikte, kilerin duvarları boyunca uzanan ve sufa denilen, çamurdan yapılmış sekiler bulunmaktaydı⁷³(Şek.15).

Oturma odasında da *sufa* yer almaktaydı: Muhtemelen ailenin bir arada oturduğu bu mekânlardan birinde, girişin karşısındaki duvarla, diğer iki yan duvar üzerinde, evin büyüğünün oturduğu iki basamaklı bir çıkıntı vardır. Sufanın eni, en dar yerinde 60 cm. idi. Bu çıkıntı odayı giriş ve oturulan mekân olarak ikiye ayırmaktaydı. Eğer girişin karşısındaki oda evin büyüğüne ait ise ve oturulan, dinlenen ve sohbet edilen yer ise, diğer duvarlardaki sofalar belki de oyun oynanan yerdi. Özellikle

71- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 135.

72- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 135.

73- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 136.

yan sofalar üzerindeki küçük çukurlar Kazakların milli oyunu olarak kabul ettikleri *tokuz tas* (dokuz taş) oyununun oynandığı delikler olduğu düşünülmektedir⁷⁴ (Foto.11).

Otrar'da, XII-XIII. yüzyılda evin önünde, yaz aylarında oturmak için, *yaz avlusu* veya *ayvan* (eyvan) vardı: Zengin evlerinde ayvan kerpiçten yapılıyordu. Avluda yağmur sularının akması için *taşnau* denilen su yolları mevcuttu. Ayrıca, avluda toprağın içine oyularak yapılmış, bir veya iki tane, oval ya da armut şekilli fırınlar bulunmuştur. Benzer su yolları (taşnau) ve fırınlar Savran şehrinde, 2005-2006 yılı kazılarında da ortaya çıkmıştır. Bizzat şahit olduğumuz Savran kazısında su yolları (S) kıvrımlar yaparak uzanmakta, zengin evi olarak tanımlanan evde avlu ortasındaki bir havuza dökülmekteydi. Fırınlar ise Türkiye'de özellikle Orta ve Batı Anadolu Bölgesi'nde kullanılan fırınlara benzemektedir (Foto. 10).

Kazılarda buluntulara göre, Türkistan ve Otrar çevresinde, VI. yy.'dan XIV. yy. başlarına kadar altı ayrı ev tipi mevcuttu. Bunlar: *Bir odalı evler*, *iki odalı evler*, *üç odalı evler* (*korjun üy*), *yan yana yerleştirilmiş bağımsız birer odadan meydana gelen evler*, *çok odalı evler* ve *üstü açık veya kapalı bir avlu etrafına yerleştirilmiş odalardan meydana gelen evler*'dir⁷⁵.

Bir odalı evlerde girişte ayvan adı verilen uzunca bir giriş yer alıyordu. Bazen, günümüzde Kızılorda yöresi köy evlerindeki gibi, yarı yerine kadar toprak altına inşa edilen bu evlerde ayvan'a bir merdivenlerle iniliyordu. Girişin bulunduğu duvar dışındaki duvar kenarlarında, bazen iki, bazen de üç yönde, topraktan yapılmış birer *sufa* (sedir) yer alıyordu. Ortada ise, üstteki damda bulunan *darvaza* (açıklık) altına yerleştirilmiş bir ocak bulunuyordu. Üst örtüyü taşıyan dam bazen bir, bazen de birkaç ahşap direklerle destekleniyordu (Şek. 8).

İki odalı evlerde biri giriş mekânı, diğeri oturma yeri olan iki oda veya girişte yer alan bir oda ve bunun arkasındaki kilerden meydana gelen iki oda şemasına sahipti: Önde giriş mekânı bulunanlarda, kapının ardında kalan duvarla, girişin karşısındaki duvarda birer seki yer almaktaydı. Özellikle uzun duvar üzerinde bir ocak bulunuyordu. Ocağın önünde de bir küllük görülüyordu. Oturma ve yatak odası olarak kullanılan mekânda giriş kapısının bulunduğu duvar dışındaki üç duvar seki ile çevriliyordu. Üst örtü alttan üç veya dört ahşap direklerle takviye ediliyordu. Ortada bir ocak yer alıyordu. Ocak ile, giriş kapısının bulunduğu duvar arasında, ocaktan çıkan dumanın bacadan çıkmadığı ve evin içine dağıldığı anda, bir yerde toplanmasını sağlamak amacıyla, ince bir duvar yer alıyordu (Şek. 9-11).

Odanın giriş mekânı olarak değerlendirildiği hallerde mutfak ve oda bir veya birkaç yönden seki ile çevrilmekteydi. Özellikle giriş kapısı önünde seki, duvarla kapı arasında bir koridor meydana getirebilmek için yüksek tutuluyordu. Oda

74- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 138.

75- K. M. Baypakov-M. B. Hodjaev, "Raskopki Arhitektunogo Ahsambulya Konça XIV-Naçala XV. yy. Na Otrara", *Goroda Turkestana*, Otbetctvennii Redaktor: K. M. Baypakov, Almatı, 1999, pp. 157-164.

içindeki bir kapıyla da mutfak mekânına geçiliyordu. Yine mutfakta genellikle bir duvarda seki bulunuyordu.

Üç odalı evler, iki odalı evlerin ileri bir aşaması gibi görünmektedir: Önceleri yan yana iki-üç odalı hale ve sonrasında da, üçüncü odanın yanına, baş oda şeklinde bir oda ilavesiyle, yan yana üç ve köşe odalı ev haline dönüşmüştür. Çok bölmeli bu evlere korjun üy (heybe ev) adı verilmekteydi. Bu evlerde, odaların arkasında, kiler vazifesi gören bir bölme daha yer almaktaydı. Bu bölüme Munek (eşya koyma yeri-kiler) denmekteydi. Bu evlerin Ortar çevresinde yaklaşık bin yıldan beri kullanıldığı kabul edilmektedir⁷⁶ (Şek. 13-14).

Yan yana yerleştirilmiş, bağımsız birer odadan meydana gelen evlerde birbirinden bağımsız iki ya da üç oda yer alıyordu. Bu odalar arasında geçiş yoktu. Her birine ayrı bir kapı ile giriliyordu. Bunlardan her birisi ayrı işlev için kullanılıyordu. Söz gelimi, birisi yatakhane, diğeri mutfak, öteki de kiler vazifesini görüyordu (Şek.14). Dört odalı evlerde ise ortada bir avlu yer alıyor, her yöne birer oda yerleştiriliyordu. Bunlardan birisi mutlaka oturulan bir mekân, diğerleri de başka işler için kullanılıyordu.

Üstü açık veya kapalı bir avlu etrafına yerleştirilmiş çok odalı evlerde, avlunun kolları üzerine kare veya dikdörtgen plânlı birer oda vardı. Bunlardan biri baş oda veya oturma mekânı olarak tanzim ediliyordu; 10-45^{m2} arasında değişen bir büyüklüğe sahipti. Her odada mutlaka bir tandır mevcuttu. Bu nedenle mutfak kış aylarında yemekhane ve yatma yeri olarak kullanılıyordu⁷⁷. Tandır giriş kapısının yanında yer alıyordu. Tandırın önünde bir taşnau (küllük) vardı. Tandırın duvarı ve tabanları kerpiç, bazen de taşandı. Tandırın bir yanında da odun veya kömür deposu vardı. Tandırın üzerinde, ısının çıkması için mutlaka bir delik bulunuyordu. Evin içinde bir veya üç tane kiler yer alıyordu. Oda içinde, buğday, un veya kuru meyveleri koymak için, topraktan yapılmış bir sufa (seki) mevcuttu (Şek. 15).

Her altı tipte de, evlerde tandır-ocak vardı. Kerpiç veya çamurdan yapılan tandır odayı ısıtmak, yemek ve ekmek yapmak için kullanılıyordu. Bu milli bir gelenektir. Tandırlar üç tipte yapılıyordu (Foto. 14): "**Birinci tipte** ocak-tandır silindir şeklinde yapılıyordu. Ocak içine odun konuyor ve üstten yakılıyordu. Odunun isi baca olmadığı için evin içinde dolaşıp, kapıdan çıkıyordu.

İkinci tipte, oda içine yine silindir şekilli bir ocak inşa ediliyordu. Ocağın alt tarafından bir duman yolu yapılıyor ve duman duvarın içine yerleştirilmiş baca veya künkler vasıtasıyla dışarı atılıyordu. Ocakla duvar arasındaki yola kan deniyordu.

Üçüncü tipte ise, evin içine dikdörtgen şekilli bir tandır yapılıyor, tandırın dumanı yine kan vasıtasıyla duvar içine yapılan baca vasıtasıyla dışarı atılıyordu. Tandırın önünde, pişmiş topraktan yapılmış, kemerli bir açıklık bulunuyor ve tandır buradan yakılıyordu. Kemerli açıklığın önünde ise taşnau denilen, içi sıvanmış toprak

76- J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, *a. g. e.*, p. 16-50.

77- J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, *Ejelgi Otrar*, p. 58.

veya kerpiçle yapılmış, fazla derin olmayan bir küllük bulunuyordu. Ocak içindeki küller burada toplanıyor, ardından da buradan alınıp dışarı atılıyordu. Tandırın ön yüzündeki kemerli açıklık cephesi, güzel görünsün diye bitki motifi veya geometrik desenlerle süsleniyordu”⁷⁸.

Yine Otrar kazılarında ortaya çıkartılan ve XI-XIII. yy.’dan kalma her evde ateşe tapma yerleri vardı. Bu da anılan yüzyıllarda, şehrin Karahanlıların idaresinde bulunmasına rağmen, halkın tamamen Müslüman olmadığını, bir kısmının eski inançlarını devam ettirdiklerini göstermektedir⁷⁹.

Evlerin süsleme malzemesi buluntulara göre *ahşap, alçı ve pişmiş topraktır*. Genellikle geometrik karakterli süslemeler, bitki desenleri, insan ve hayvan figürleriyle süsleniyordu. Geometrik süslemeler eşkenardörtgen, sekizgen, beş kollu yıldız, yuvarlak şekilli bezemeler ve çizgi halindeki kıvrık desenlerden meydana geliyordu. Bitki desenleri tek çiçek veya buketler halindeydi. Genellikle alçı ve pişmiş topraktandı. İnsan figürleri masklar şeklindeydi. Hayvan figürleri ise kurt, geyik tasvirleri şeklindedir ve gerçeğine çok yakın şekilde yapılmıştır (Şek.16)⁸⁰.

IV- DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkistan’da İlk ve Ortaçağ’da yapılan Türk evlerinin malzemesi, bugün olduğu gibi kerpiç ve tuğlaydı. Kerpiç İlkçağ yapılarındaki gibi günümüzde de çevrede yetişen *saksavul ağacı* dallarının çamur içine karıştırılmasıyla yapılmaktadır. Bu malzeme yörede bulunan ilk çağ yapılarında, VI-VIII. yy. Göktürk dönemi eserlerinde ve VIII-XI. yy.’a tarihlenen Oğuz Yabğu Dönemi türbelerinde ve Karahanlı dönemi türbe ve camilerinde de görülmektedir. Taş bugün de en az bulunan ve kıymetli sayılan bir malzemedir. Döneminde herhalde zengin evlerinde ve saray türü yapılarda kullanılmış olmalıdır.

Sirderya boylarında günümüzde şehir veya köylerde yapılan evler bir avlu ile çevrilmektedir. Müştemilat avlu içinde inşa edilmektedir. Özellikle köy evlerinde avlu içine mutlaka bir *kiyiz üy* (çadır) kurulmakta, sıcak yaz günleri bu üde geçirilmektedir. Bugün Anadolu’da da Batı Anadolu Bölgesi’nde, Milas civarı ile

78- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, pp. 59-60.

79- Muhtar Kojaev (Çev. İ. Togan), “Otrar Devlet Arkeoloji Müzesi; Arslan Bab İmaret”, *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Hoca Ahmed Yesevî Özel Sayısı, C.7, S. 21, Ankara 1995, s. 965.

80- K. M. Baypakov - Z. J. Şardenova - S. Ya. Peperudova, *Rannesrednekovaya Arhitektura Semireçya i Yuznogo Kazahstana Na Velikom Şelkovom Puti*, Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Kazahstan Institut Arheologii im A. H. Margulana, Almatı, 2001, pp. 175-217; K. M. Baypakov - G. A. Ternovaya, “Paradiz” V Zagorodnom Dvorçovom Komplekse Vladetelei Srednevekovogo Kulana”, *Kazahstan Respublicası Gılim Jane Gılim Ministirliğı Men Uttuk Gılim Akademiasının Habarları/Ministerstva Obrazovaniya Nauki Respubliki Kazahistan Naçiohalinoi Akademii Nauk Respubliki Kazahistan İzvestia*, Seria Obçestvennih Nauk 1 1 (236), Januar-Febrar 2002 G. Almatı, “Gılim”, 2002, pp. 244-268; K. M. Baypakov-G. A. Ternovaya, *Reznaya Glina Jetisu / Carved Clay Of Jetysu*, İzdalelski Dom “Credo”, Almatı, 2004.

Bafa Gölü çevresinde yaşayan Avşar, Varsak, Tekeli ve Karatekeli yörükleri taştan yapılmış evlerde oturmaktadır. Yaz aylarını ise, çit ev dedikleri, tütün sırığı olarak da kullandıkları hayt ağacı dalları ile örerek yaptıkları basit, tek odalı evlerde geçirmektedirler.

Sirderya boylarında yapılan ilk ve Ortaçağ evlerinin arkası yola dönüktü. Önünde ise bir bahçe bulunmaktaydı. Evlerin plân şekli ne olursa olsun sofasızdı: Evin önünde *ayvan* veya *peş-ayvan* adı verilen bir sundurma yer alıyordu. Sofa gibi kullanılan ayvan yaz aylarında oturma ve serinleme yeri idi. Aynı zamanda yatma yeri olarak da kullanılmaktaydı. Ancak, ayvanların yön ve şekilleri bölgelere göre değişmekteydi. Sözgelimi Taciksitan'da Yangobe, Vartang ve Vahan Bölgesi'nde odalar uzun bir koridor üzerinde, düzgün bir şekilde sıralanmış halde yer verilmekteydi. Aynı oda sırası üzerinde oturma odası, mahmanhana (misafirhane), mutfak ve munek de (ambar) yer almaktaydı. Bahçe, evin damı ve peş ayvanın üzeri sebze-meyve kurutmak için kullanılıyordu. Aynı gelenek günümüzde Anadolu'da vardır. Özellikle tarımın yoğun yaşandığı Batı Anadolu Bölgesi köy evlerinde evin damı ışık olarak kullanılır. Orta, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise yaz aylarında yatma yeridir. Hatta, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde "taht" adı verilen, ahşaptan yapılmış, özel karyolalar bulunmaktadır.

Sirderya boyu'ndaki eski Türk evlerinin inşaatında depremden korunmak ve duvarları sağlamlaştırmak için özellikle, ortada yer alan misafir odasının duvarları veya köşelerine tuğladan ayaklar yapılmaktaydı. Bazen ayak yerine ahşap direkler de yerleştiriliyordu. Ayak bulunsun ya da bulunmasın odanın üst örtüsü en az bir, bazen de her köşeye yerleştirilmiş birer ahşap direk destekleniyordu.

Türkistan'daki İlkçağ evlerinde görülen örtü şekli tüm Orta Asya evlerinin karakteristik bir örtü tiyidi: Saray ve benzeri büyük yapıların da üzeri önce ağaçlarla kapatılıyor, üzerine kamış veya ağaç dalları seriliyor, daha üste de toprak atılıyordu. Aynı örtü şekli Anadolu'daki Türk evlerinde de vardır; Anadolu'da yörelere göre kiris, ok, mertek vb. isimler verilen ağaçlar üzerine ağaç dalları veya ot seriler. Bunun da üzerine toprak saman veya at, inek kılı gibi atık malzemelerle karıştırılarak yapılmış 5-10 cm. kalınlığında bir çamur (balçık) serilir. Bunun da üzerine saman serpilip, çorak toprak ile kapatılır ve loğu taşı ile sıkıştırılır.

Kazılarda bulunan örneklerle göre, Sirderya boyundaki eski Türk evlerinin girişi (ayvan) uzunca bir hol halinde yapılıyordu. Bu hol Anadolu İlk çağ evlerindeki megaron önlerinde yer alan mekâna (pronaos) benzemiyordu. Anadolu'da da giriş olarak kullanılan bu mekân megaronun büyümesini sağlayan sütun veya ayakların yerleştirildiği bir alandır. Halbuki Orta Asya-Türk evlerinde sadece giriş ve mutfak olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, holde duvarlardan biri üzerine ocak açılıyor, giriş duvarı haricindeki duvarlara seki (sufa) yapılıyordu. Bu alanlar hem oturma yeri hem de yiyeceklerin yan yana konulduğu yerler şekline dönüştürülüyordu. Benzer uygulama Orta Anadolu'da köy evlerinde de vardır. Ev, ister bir, isterse iki odalı olsun, girişte "aşene" adı verilen tek göz bir mekân yer alır. Aşenede giriş

dışındaki duvarlar seki ile çevrilir. Bu duvar yüzlerinden birisine, özellikle kuzey duvarı üzerinde bir ocak bulunur. Bunun yakın bir yerine de tandır yapılır. Kapı arkasında kalan duvar üzerine testi yuvaları açılır ve su dolu testiler burada muhafaza edilir. Bazen testiler ağaçtan yapılmış, yerden yüksek ağaç yuvalar içine de (eşek) yerleştirilebilir. Hangi malzemeyle yapılırsa yapılsın bunlara “testilik” denir. Boşta kalan diğer duvarlardaki sekiler üzerine de buğday ve un çuvaları ile kurutulmuş kışlık yiyecekler dizilir. Nem almamsı için de çuvaların altına ağaçtan yükselteler yapılır⁸¹.

Sirderya boyundaki eski Türk evlerinde girişler hep belli bir yönüne değil ama, özellikle rüzgârın geliş şekline göre, sıcak ya da serin tutulması gereken yönlere açılır. Hatta bazen, ihtiyaca göre, yarım eyvan (ayvan) inşa edildiği de görülür. Böylece hem tozdan korunulur, hem de evde ihtiyaç duyulan alanlar rüzgara kapatılır veya açılır. Özellikle Aral Gölü çevresinde, bugünkü Kızıllarda civarında bulunan Barçınlıkent, Asanas gibi eski Türk şehirlerinin çevresinde günümüzde de kullanılmaya devam eden bu tür evlerde olduğu gibi, evler sıcak yaz güneşinden korunabilmek için yarı yerine kadar toprak içine oyularak yapılıyordu (durgun üy). Bu tür evlere o dönemlerde de, bugünkü gibi, birkaç basamaklı bir merdivenle iniliyordu.

Anadolu evlerinde özellikle Orta Anadolu, Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri'nde ayvan (eyvan) bulunur: Bir veya iki katlı ve iç sofalı evlerde, ortadaki sofanın cephesi kısa tutulur, iki yandaki odalar öne doğru taşırılarak iki oda arasında, balkon görünümü, üzeri dam örtülü bir eyvan yer alır. Burası hem eve giriş yeridir hem de çoğunlukla bahçeye açıldığı için yazın oturulan bir mekândır. Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi'nde ise iki oda arasına bir eyvan yapılabilir. Bazı tek ve iki katlı evlerde ise evin şekli tıpkı bir ters (⊥) şeklinde düzenlenir; ters (T)'nin alttaki yatay kolları üzerine birer oda yerleştirilir. Hatta, odalardan birisinin köşesine ya da (⊥)'nin uç tarafına bir de baş oda (misafir odası) eklenir. Üç oda arasında kalan boşluğa, Kula (Manisa) yöresindeki gibi *rüzgarlık* denir. Bu alan hem bir sofa hem de eyvan gibi kullanılır. Eyvanlar yaz günlerinde ailenin oturup, serinlediği bir mekândır hem de yatılan bir yerdir. Kış günlerinde ise yiyeceklerin depolandığı bir açık hava dolabıdır.

Sirderya boylarındaki eski Türk evlerinin iç taksimatında da iklim şartları göz önüne alınmaktaydı: Sıcak yaz günlerinde sıcaktan korunabilmek ve içeride serinlik sağlayabilmek amacıyla kapılara kamıştan perdeler (panjur) yapılıyordu. Bugün de aynı gelenek devam etmektedir. Zaten kiyiz üyelerde (çadır) çoğu kez çadırın kurulması aşamasında çevresi örülmüş kamışlarla çevrenmekte, soğuk olduğunda içten ve dıştan keçe ile kaplanmakta ama sıcak günlerde keçe örtü kaldırılmaktadır. Aynı uygulama günümüzde Kızıllarda Bölgesi'nde durgun üyeler de görülmektedir: Özellikle yazın oturulan evlerde (daça) duvarlar kamıştan yapıp üzeri sıvanmaktadır. Bazen de, köy evlerinde olduğu gibi, duvarlar yarı yerine kadar sıvanmadan

81- B. Deniz, “Manisa Yöresi Köy Ev Mimarisi”, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, C. V, İzmir, 1992, s. 39.

bırakılmakta, kamış duvardan içeri hava girmektedir. Kış geldiğinde de bu alanlar keçe ile örtülmekte veya geçici olarak çamurla sıvanmaktadır (Foto. 7).

Türkistan'daki eski Türk evlerinde salon veya misafir odası (mahmanhana) en büyük mekândı: Eğer evin üzeri kubbe ile örtülüyse ortadaki mekân (muhtemelen kubbeli mekânın bulunduğu alan) salon olarak kullanılıyordu. Dam ise, günümüz Anadolu evlerindeki gibi, muhtemelen yiyeceklerin kurutulduğu yer olarak değerlendiriliyordu. Hatta yatma yeri olarak da kullanılıyordu. Yine, evlerin önünde bulunan sundurma (peş-ayvan) öncelikle, yan yana dizilen odaların giriş alanıydı.

Türkistan'da kiler (munek) denilen mekânlar inşa edilmekteydi: Anadolu'da Konya, Aksaray gibi yerlerde köylerde eskiden mutfak dışında zemmeme veya izbe denilen, yağ, peynir gibi yiyeceklerin saklandığı, birazda karanlıkça olan (fazla ışık almayan) kiler inşa edilirdi. Mutfak dışında ve mutfaktan (aşene) ayrı olarak inşa edilen bu bölüm adından da anlaşılacağı üzere, soğuk hava deposu gibi kullanılmaktaydı⁸².

Özbekistan ve Tacikistan'da görülen eski evlerde de, her odada mutlaka sufa vardır; Sufa adeta evin vazgeçilmez bir ögesi gibidir. "Sufa (sedir), Kazakistan'daki eski evlerde olduğu gibi sadece ambar ve oturma odasında yer almayabilir. Üstelik Tacikistan'daki, "Ruşan, Vartang, Şugnan, Vahan gibi dağlık bölgelerdeki köylerde, dışarıdaki soğuk ve alttan gelen nemden korunmak için sufalar biraz daha yüksek tutulmaktaydı. Kaynakların verdiği bilgilere göre Özbekistan'da Harezmi evlerinde sufalar büyük kerpiç veya tuğladan yapılıyordu. Otrar çevresinde ise sufalar yine yüksek ve genişti"⁸³.

Sedir (sofa) yapma geleneği Anadolu'da da görülür. Özellikle İç Anadolu Bölgesi'nde kerpiçten yapılmış ve çamur ile sıvanmış evlerde giriş kapısının bulunduğu duvar haricindeki tüm duvarlar sedir ile çevrelenir. Özellikle köy odalarında, eşığın yer aldığı duvar dışındaki her duvarda mutlaka birer sedir yer alır. Sedir üzerine ve sedirin altında kalan boşluklara sedir halısı veya sedir kilimi serilir. Halı veya kilim arasında kalan boşluk ise yürüme-servis alanı olarak kullanılır.

Ocak Sirderya boyundaki eski Türk evlerinin vazgeçilmez bir bölümüydü: Eyvan, kiler (munek) vb. odalarda duvar kenarlarında yer alan ocak, oturma odasında ortada yer almaktaydı. Genellikle hilâl şeklinde yapılan ocağın dumanı ocağın hemen üzerinde bulunan darvaza'dan (baca) dışarı çıkmaktaydı. Darvaza çekmediğinde dumanın içeri yayılmaması için de ocak ile kapı arasında (eşik) ince bir duvar yer almaktaydı. Duman bu duvarın arkasındaki boşlukta toplanıyordu (Foto.11).

Darvaza tipi tavanlar İlkçağda Orta Asya'nın diğer bölgeleriyle, Hindistan, Afganistan ve Kafkasya'da da vardı: 1960 yıllarında, Özbekistan'ın güneyinde, Derbent Köyü'nde bulunan eski bir evde, geleneksel Özbek evlerinden farklı olarak, düz damda ışık deliklerinin yer alması ve evlerin önünde bir veya iki yönlü ayvanların bulunması, Türkistan yöresi evleriyle büyük bir benzerlik göstermektedir. Bunun da ev yapı ustalarının iklim şartlarını göz önüne almasından kaynaklandığı

82- B. Deniz, *Manisa Yöresi Köy Ev Mimarisi*, s. 39.

83- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 139.

söylenbilir. O dönemlerde eger yüksek yaylalarda bulunan evlere pencere yapılsa, soğuk iklim şartlarında camsız pencerelerle oturmak herhalde mümkün olamazdı. Halbuki tavana açılan ışık deliği hem soğuk almıyor, hem de dumanın çıkmasına yardımcı oluyordu (Foto. 10-11).

Anadolu'da da, Konya ve Aksaray çevresindeki gibi, 1950 yıllarına kadar evlerde, genellikle oturulan odada ortada bir tandır yer almakta, gündüzden dışarıda yakılan ateşin kuru tandıra alınıp, üzerine kül konuyor ve ateşin tütmeden tandır içinde kalması sağlanıyordu. Akşam olduğunda da herkes tandırın önüne oturuyor, üzerine de bir yorgan alıp, burada ısınıyor ve vakit geçiriyordu.

Ocak Kazakistan'da günümüzde de kutsal sayılmaktadır: Ot (ateş) aileyi Otbası aile fertlerini ifade etmektedir: Ocağın bulunduğu alan çadır veya oda içinde evin büyüğüne (aksakal) aittir. Anadolu'da da ev içinde oda "alt ve üst baş" olmak üzere ikiye ayrılır. Evin büyüğü ocağın yanında oturur. Özellikle köylerde evin en yaşlı kişileri, ocak veya sobanın kenarında post üzerinde oturur. Misafir geldiğinde de altına post serilir veya yine yünden mamul bir döşek atılır. Anadolu'da hâlâ kullanılan "davetsiz gelen misafir döşeksiz oturur" atasözü, davetin, misafirliğin adap ve kurallarını, saygınlığını anlattığı kadar, döşegün de, yünden yapılışı bakımından, önemini ortaya koyar: Post, aile reisinin saygı duyulan yeridir. Baba öldüğünde o yer evin en büyük oğlunun yeri haline gelir. Yani ocağı sürdüren kişinin mekânıdır. Ev veya çadırın içinde babanın post üzerinde oturduğu yer, Yunddağ (Bergama) evlerindeki benzer şekilde çadır içinde bir bölünmeyi, günümüzün moda deyimiyle, mekân dağılımını gösterir. Bu yolla ataya karşı duyulan saygı geleneği devam edip gider. Dolayısıyla, kişiye duyulan saygı posta duyulan saygıyı da ifade eder⁸⁴ (Foto. 11).

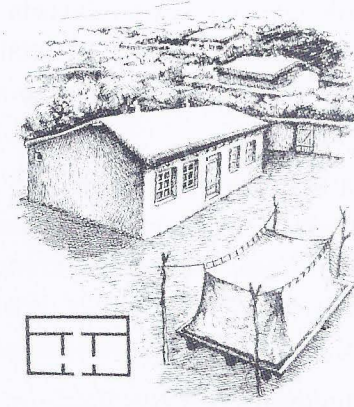
Sirderya boyundaki evlerde görülen ocak şekli Anadolu'daki "kuzine soba'lara" benzemektedir: Topraktan bir ocağın o dönemde hem ısınma hem de yemek pişirme için kullanılması en iyi yöntemdir. Özellikle önünde külün toplanması ve alınması için geniş oyuk bir alanın bulunması geniş bir kullanım alanı sağlamaktadır. Ayrıca, muhtemelen sıcak külün mangaldaki ateşin ısısına benzer bir sıcaklığı ev içine vermesi sistemine benzer bir görev yaptığı anlaşılmaktadır (Foto. 12).

"Kazak bilim adamlarınca Türkistan ve Otrar bölgesindeki aşırı yaz sığığı ve kış soguna karşı kalın duvarların yapılması, evlerde pencere yerine ışık deliğinin yer alması, her oda ocak bulunması, evin damının uyku yeri olarak kullanılması döneminde düşünülen en iyi çare olarak kabul edilmektedir"⁸⁵.

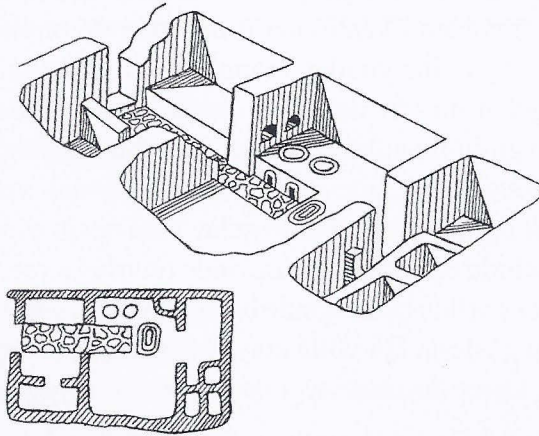
Sirderya boyundaki eski Türk evlerinde ocaklar kadar pişmiş topraktan yapılan süslemeler de dikkat çekicidir: Gazneli dönemi saraylarında ortaya çıkartılan kapı ve pencere köşeliklerindeki benzer malzemedeki yapılmış figürle süslü örnek-

84- B. Deniz, "Türk Kültüründe Ölümlük Halı ve Düz Dokuma Yayı Ananesi", *Azerbaycan Halçası ve Halı Tetbiki Seneti, Azerbaijan Carpet And Traditional Applied Art, Azerbaycan Halçası ve Tetbiki Seneti Mövzusunda III Beynelhalk Simpoziumun Materialları/Papers Of The 3rd International Symposium "Azerbaijan Carpet and Traditional Applied Art, Bakı/Baku-"Elm"- 2005*, pp. 30-37; B. Deniz, *Similar Features Between Azerbaijani and Anatolian Turkish Carpets*, pp.112-117.

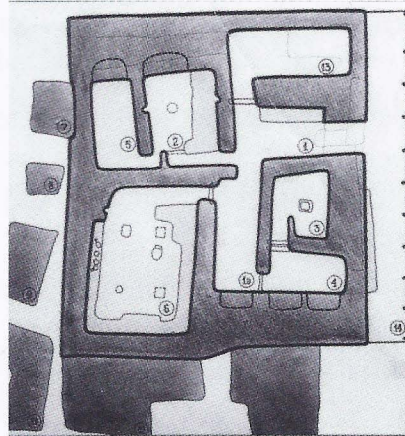
85- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 140.

Şek. 13- Otrar, çok odalı ev plânı ve görünüşü (XI-XIII. yy.) (J. Nuskabaulu- O. Zihanibek'den).

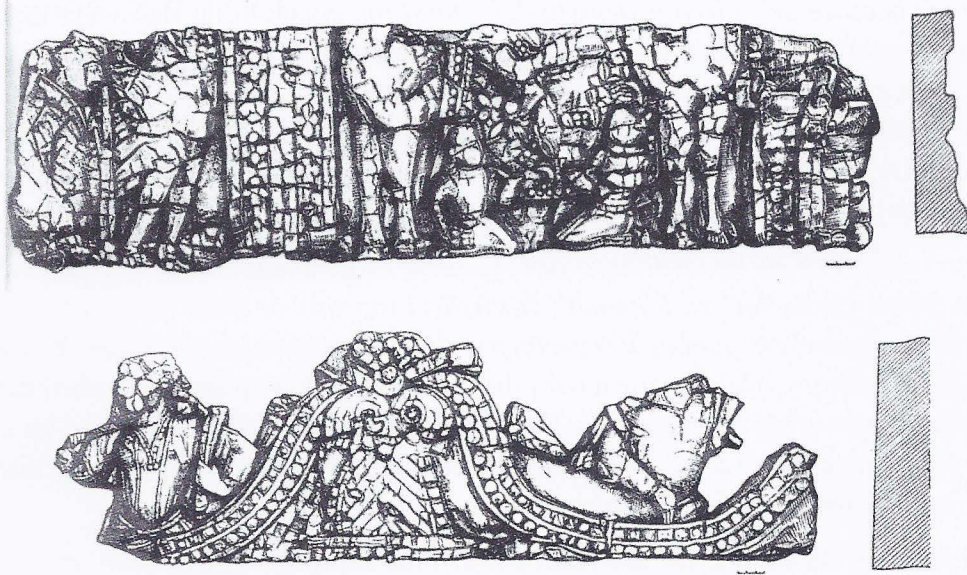

Şek.14- Otrar- Çok bölmeli ev, plân (J. Nuskabaulu- O. Zihanibek'den).

Şek.15- Kuyrık töbe, çok odalı bir zengin evi plânı (VI-VIII. yy.):

1-ayvan (giriş), 2- oturma odası 3- mutfak 4-kiler 5- misafir odası 6- salon, 7-12 temel parçaları ,14-ayvan (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S.Ya. Pergudova'dan).

Şek. 16- Kuyrıköbe-ahşap süsleme (yanmış) (VI-VIII. yy.) (K. M. Baypakov'dan).

lere benzeyen⁸⁶ bu bezemelerin örneğini Konya'da, Beyşehir Gölü kenarındaki *Kubadabad Sarayı* ve Aksaray'daki *Melik Mahmud Gazi Hangâhı* (Darphane) kazılarında da tanıyoruz; Gazne Sarayı süslemelerine benzeyen ve çoğunlukla siren vb. mitolojik yaratıklarla süslenen bu panoların Sirderya boylarındaki evlerde ocak süslemesi olarak kullanılması ilginçtir (Foto.12).

Sirderya boyundaki Ortaçağ evlerinde bulunan yanmış ağaç kalıntılarında evlerin genellikle ahşapla süslenişini anlaşılmaktadır. Evlerin duvarlarını süsleyen bu bezemelerin alçıdan yapılmış örneklerine ise Çu Havzası'nda yapılan kazılarda bulunan VIII-IX. yy. evlerinde rastlanmıştır. Bitki desenleri ve hayvan figürlerinden süslemelerde bitki motifleri ve hayvan tasvirlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Otrar'da bulunan durgun üyeler'in (ev) plân şekli, yerleşik yaşayan Kazaklarla, Sirderya boyunda yer alan eski şehirlerdeki, yerleşik yaşayan halkın evleriyle benzerlik göstermektedir: Sirderya boyundaki bu evlerde de odalardan birinde ev sahibi oturur (günlük oda), diğerinde ise misafir ağırlanırdı. Ortadaki oda ise munek (mutfak) olarak kullanılmaktaydı. Evler sofasızdı ancak evlerin önünde ayvan ya da yaz avlusu bulunmaktaydı⁸⁷.

Durgun üyelerde *tek odalı, yan yana iki odalı, yan yana üç odalı, çok odalı ve Üstü açık veya kapalı bir avlu etrafına yerleştirilmiş çok odalı ev plânları* yaygındır: Bir odalı evler, önünde giriş mekânının (pronaos) bulunması açısından *mega-*

86- Alessio Bombaci (Çev. D. Türker), "Afkanistan'daki İtalyan Arkeoloji Heyeti Hakkında Muhtasar Rapor Gazne'deki Kazılara Giriş", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri-I*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yayınları, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1963, s. 537-560.

87- J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, *Ejelgi Otrar*, pp. 22-23.

ronlara benzese de⁸⁸ girişi nedeniyle daha farklıdır. Anadolu'da Batı ve Orta Anadolu Bölgesi'nde görülen, önünde giriş mekânın bulunmadığı bir odadan meydana gelen tek göz ev plânlarına benzemektedir. Anadolu'daki kara çadır ve topak ev adı verilen çadırlar ile Batı Anadolu'daki çit evleri andırmaktadır. Antik dönem evleriyle ilgisi yoktur. Benzer ev şekilleri ise İç ve Batı Anadolu Bölgesi'nde oldukça yaygındır (Şek. 8).

Anadolu Türk evi ile Orta Asya'daki çadır ve ev geleneği arasındaki yakın ilişki Türk Sanat Tarihçileri ve Mimarlık Tarihçileri tarafından değil ama yabancı mimarlık tarihçileri tarafından ileri sürülen ve şiddetle savunulan bir tezdır: Yuvarlak plânlı çadır ile tek odalı ev arasındaki ilişki neredeyse aynı plâna dayandırılmakta; "Osmanlı mimarlığı büyük ölçüde Türk-Mogol yurtlarına" bağlanmakta, "bu etkinin sivil mimarlıkta Türk evinin oturma odaları ve özellikle de baş odanın düzenlenmesinde görüldüğü" belirtilmektedir⁸⁹.

Yan yana iki odalı evler tek odalı evlerin bir adım öne gitmiş şekli veya daha varlıklı insanların oturduğu evlerdir: Anadolu'da, M.Ö. IV. yy.'dan itibaren Batı Anadolu'da Priene (Güllübahçe), Kolophon (Değirmendere), Orta Anadolu'da Boğazköy, Alishar ve Kültepe gibi merkezlerde görülen prostaslı ve pastaslı evlere benzese de⁹⁰, yine girişlerinin farklı şekilde verilmesi yani pronaos'un bulunmaması bakımından, farklı bir özellik gösterir. Orta Asya'ya özgü bir gelenek taşır; bu nedenle beşik ev (Korjun üy) de denir. Ayrıca girişler farklı kapılardan verildiği gibi, kapılar farklı yönlerden verilebilir. Odaların arkasında bir kiler (munek) bulunması ise sadece yöreye özgü bir gelenektir. Dolayısıyla, Anadolu'daki benzer plânlı evlerin Anadolu'dan önce bir geleneği vardır. Yunan ve Roma evlerine benzese bile, Orta Asya'dan gelen bir geleneğinin bulunduğunu da unutmamak gerekir (Şek.9-11).

Sirderya boyundaki eski Türk evlerinde yan yana üç odalı veya üç odanın kollarından birisine bir köşe odası eklenmesi sonucu köşe odalı ev plânları da görülür: Bu plân şekli de beşik evlerin bir başka çeşididir. Şekil açısından Anadolu'da *Eski İzmir, Larissa (Buruncuk) (M. Ö.700-650), Kıta Yunanistan'da Eleusis'da*

88- Anadolu'dak Antik Dönem evleri ile megaron tipi yapılar için bkz. M. Usman Anabolu, *Antik Devir Küçük Asya Evleri*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul 1958; R. Naumann (Çev.B. Madral), *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 1975, s. 350-398; M. Erdim, *a. g. e.*, s. 13-17; M. Klinskott, "Megaron Und Bit-Hilani", *Vohnungabau im Altertum*, Diskussionen Zur Archäologischen Bauforschung 3 (DAI), Berlin, 1978, pp.63-77.

89- Anton Bammer (Çev: J. Alguadiş), "Çadır İle Anadolu Evi İlişkisi", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Housing and Settlement in Anatolia a Historical Perpepective*, İstanbul Habitat-II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 237.

90- Prostaslı ve pastaslı evler hakkında bkz. A. Rumpf, *Zum Hellenistischen Haus*, J. DI, L, 1935, pp.1-8; B. C. Rider, *The Grec Houses, Its History and Development From The Neolithic Period To The Hellenistic Age*, Cambridge, 1916; M. Schede, *Die Ruinen Von Priene*, Berlin, 1934; C. Krause, *Grundformen Des Griechischen Pastashaas*, A. A. 1977, pp. 164-179; M. Usman Anabolu, *a. g. e.*, s. 123-127; M. Erdim, *a. g. e.*, s. 34-37.

(M.Ö.VIII.yy.) görülen “çok odalı” evlere benzese de⁹¹, evin önünde bir *peş-eyvan* bulunması ve odaların farklı kullanımlarından dolayı farklı bir özelliğe sahiptir. Anadolu evlerindeki bu plân şeklini sadece Antik dönem geleneklerine bağlamak mümkün değildir (Şek.11-13).

Üstü açık veya kapalı bir avlu etrafına yerleştirilmiş çok odalı ev plânları ise daha çok medrese plânlarına benzemektedir: Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir alanda kullanılan bu plân şekli Anadolu'da, iklimden dolayı ev plânından çok medrese, zaviye, şifahane gibi sosyal nitelikli yapılarda kullanılmıştır. Ancak, Orta Asya'da hâlâ ev, cami, medrese ve Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevî Türbesi'ndeki gibi türbe plânı olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Bugün, Sirderya boyları ile Çu Havzası'nda yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkartılan verilere dayanarak, en azından Kazakistan topraklarında ilk ve Ortaçağ boyunca Türkişler, Peçenekler, Oğuzlar ve Karahanlıların nasıl bir ev şeması geliştirdiğini anlayabiliyoruz: Yaklaşık miladi yıllardan XIV. yy.'a kadar geçen süreçte inşa edilen evlerin beş ayrı plânda yapıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak; Sirderya boyundaki ilkçağ ve Ortaçağ'dan kalan evler saksavul ağacı dallarıyla karıştırılarak yapılan kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Taş çok azdır. Üst örtü Anadolu'daki gibi çamur üzerine mertekler üzerine çamur balçık (sazbalçık) ve saman üzerine çorak toprak serilerek sağlanmaktaydı.

VI-VIII. yüzyıllarda Otrar civarındaki durgun evlerde (sabit ev) üç plân tipi hakimdi. Bunlar; bir odalı evler, iki odalı evler, üç odalı evler ve çok odalı evlerdi: Bir odalı evlerde uzunca bir girişin (eyvan) ardından asıl mekâna geçiliyordu. Girişin sağ veya sol yanında testi vb. şeyleri koymaya yarayan bir bölüm bulunmaktaydı. Giriş dışındaki duvarların kenarını sazbalçık'dan (çamur) yapılmış bir sufa (sedir) dolaşyordu. Duvarlardan biri yakınında, bazen de dört bir köşede, üst örtüyü taşıyan ahşap direkler bulunuyordu. Orta yerde ise bir ocak yer almaktaydı (Şek. 8).

İki odalı evlerde girişin ardından boyuna dikdörtgen plânlı bir mekâna (eyvan) giriliyordu: Girişin sağ veya sol yanında kalan duvarla, girişin karşısındaki duvar sağır tutuluyor, iki duvara da birer seki (sufa) yapılıyordu. Uzun duvar üzerinde de yemek pişirmek için bir ocak bulunuyordu. Yani burası mutfak ve kiler vazifesini de görüyordu. Bazen oda öne, kiler arkaya da yapılabiliyordu. Bir kapıyla girilen asıl odada kapı ile oda arasında bir eşik yer alıyordu. Ortada bir ocak bulunuyordu. Duvarların önü ise üç yönden birer seki (sufa) ile kuşatılıyordu (Şek. 9-12).

Çok odalı evlerde ise, evin önünde genellikle bir sundurma (peş-ayvan) yer alıyordu. Bir kapıyla uzunca bir girişten (eyvan) odalara ulaşıyordu. Buradan da koridorlar vasıtasıyla oturma odası, mutfak, kiler ve salona geçiliyordu (Şek.14).

Evler bir veya iki odalı inşa edildiğinde odalar aynı eksende yapılmaktaydı.

91- Çok odalı Antik dönem evleri için bkz. H. Drerup, *Zum Geometrischen Haus*, Marbwpr 1962, 1963, pp. 1-9; E. Akurgal, *Eski İzmir. I, Yerleşme Katları ve Eski Athena Tapınağı*, T.T. K. Basımevi, Ankara, 1983, s. 22-29; A. Mallwitz, *Architektur Griechenlands im 8 und 7 Jhs*, AA.1981, pp.605-610.

Belki de evler bu nedenle bitişik nizamlı inşa ediliyordu. Plân şekline göre iç tak-simatta ise farklılık vardı. Özellikle bitişik nizamlı evlerde eğer evin içinde birkaç oda varsa (çok odalı) odadan odaya geçilmiyor, her odaya farklı bir kapıyla girili-yordu. Evlerin önünde de bir bahçe yer alıyordu⁹².

VII-XIII. yüzyıllarda Sirderya boyu ile Çu Havzası'ndaki durgun evlerde (sabit ev) tek odalı, yan yana iki ve üç odalı (beşik ev), çok odalı ve bir avlu etrafına yer-leştirilmiş odalardan meydana gelen ev plânları hakimdi. Orta Asya'daki tek odalı ev tipi Anadolu'daki magaronlara benzemekle birlikte, giriş holü ve oda düzenle-mesi bakımından Orta Asya ya özgü bir plân şeklidir. Gelişim ve inşa şekilleri de birbirinden tamamen farklıdır.

Yan yana iki odalı evlerin (beşik ev) girişlerinin değişik yönlerde verilmesi, iki odanın arkasında munek (kiler) bulunması bakımından Orta Asya'ya ya özgü bir plân özelliği gösterir. Yan yana üç oda (çok odalı ev) veya üçüncü odanın kolların-dan birine bir yan oda eklenmesi sonucu ortaya çıkan plân tipi yöreye özgü bir plân şeklidir. Üstü açık veya kapalı bir avlu etrafına yerleştirilmiş çok odalı ev plânları ise yörenin geleneksel bir plân biçimidir. Sirderya boyları'ndan İran'a kadar uzanan Türk bölgelerinde de görülür. Sözkonusu bu plân tipleri Orta Asya'da günümüzde de yaşamaya devam etmektedir. Anadolu'da ise bazı değişikliklerle geleneğini sür-mektedir. Adigeçen ev tipleri Anadolu İlkçağ evleriyle benzerlik taşısa da Bizans evleriyle hiç bir ilgisi yoktur. Türklerin Orta Asya'dan bu yana kullandıkları ev tipleridir. Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde, diğer mimari yapılarla birlikte ev plânlarını da devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.

Sirderya ve Çu Nehri çevresinde kurulmuş olan İlk Çağ ve Ortaçağ evlerinin süslemelerinde görülen ahşap, alçı ve stuk malzeme kullanma geleneği ile, bu mal-zemeler üzerinde görülen geometrik süsleme, bitki motifleri, insan ve hayvan fi-gürleri yöreye özgü bir karakter taşır. Benzer süsleme geleneği Anadolu'ya kadar gelmiş ev, saray gibi yapılarla diğer mimari süslemelerde de kullanılmıştır.

Anadolu-Türk evi inşa geleneğini yalnızca Anadolu'da hüküm süren Bizans veya ondan öncesi kültürlerle bağlamak doğru değildir: Hiç bir kültür saf veya katıksız değildir ama Orta Asya-Türk geleneğini görmemezlikten gelip Anadolu-Türk evini Antik Çağ gelenekleriyle açıklamanın da doğruluğunu kabul etmiyoruz. Hiç şüp-hesiz ki Anadolu'da hüküm süren İlkçağ Antik geleneği Türk geleneği değildir; Anadolu-Türk evi geleneği İlkçağ Türk Kültürü'nün yaşadığı Orta Asya Türk ev mimarisi geleneğinden gelişmiştir; durgun üy (sabit ev) veya kiyiz üy (çadır-keçe

92- K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda*, p. 132.

ev) geleneği bugünkü Türk evi geleneğine öncülük etmiştir. Halı, kilim, keçe, kumaş, çini, seramik vb. Türk el sanatı geleneklerini Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıyanlar Türk evi inşa ve süsleme geleneğini de beraberlerinde getirmişlerdir. İnşa ve süsleme geleneklerinin günümüzde bile Anadolu-Türk ev ve saraylarıyla benzerlik göstermesi bunu doğrulamaktadır.

KAYNAKÇA

S. G. Agacanova (Çev: E. N. Necef - A. Annaberdiyev), *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

E. Akurgal, *Eski İzmir. I, Yerleşme Katları ve Eski Athena Tapınağı*, T.T. K. Basımevi, Ankara, 1983.

A. Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, E.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982.

A. Bammer (Çev:J. Alguadiş), “Çadır İle Anadolu Evi İlişkisi”, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Housing and Settlement in Anatolia a Historical Perspective*, İstanbul Habitat-II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 237.

K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti* (Rusça), Almatı 1998.

K. M. Baypakov, “Drevni i Srednekovi Otrar”, *Goroda Turkestana, Sbornik Nauch Staty*, O. Pedaktor K. M. Baypakov, Almatı, 1999, pp. 30-58.

K. M. Baypakov-M. B. Hodjaev, “Raskopki Arhitektunogo Ahsambulya Konça XIV-Naçala XV. yy. Na Otrara”, *Goroda Turkestana*, Otbetctvennii Redaktor: K. M. Baypakov, Almatı, 1999, pp. 157-164.

K. M. Baypakov-Z.J.Şardenova-S.Ya. Peperudova, *Rannesrednevekovaya Arhitektura Semireçya i Yuznogo Kazahstana Na Velikom Şelkovom Puti*, Mınısterstvo Obrazovaniya i Nauki Respubluki Kazahstan Institut Arheologıı im A. H. Margulana, Almatı, 2001.

K. M. Baypakov-G. A. Ternovaya, “Paradiz” V Zagorodnom Dvorçovom Komplekse Vladetelei Srednevekovogo Kulana”, *Kazahstan Respublicası Gılım Jane Gılım Ministirliğı Men Uttuk Gılım Akademiasının Habarları/Ministerstva Obrazovaniya Nauki Respubliki Kazahistan Naçiohalinoi Akademii Nauk Respubliki Kazahistan İzvestia*, Seria Obçestvennih Nauk 1 (236), Januar-Febrar 2002, G. Almatı, “Gılım”,2002, pp. 244-268.

K. M. Baypakov-G. A. Ternovaya, *Reznaya Glina Jetisu / Carved Clay Of Jetysu*, İzdalelski Dom “Credo”, Almatı, 2004.

A. Bombacı (Çev. D. Türker), “Afkanistan'daki İtalyan Arkeoloji Heyeti Hakkında Muhtasar Rapor Gazne'deki Kazılara Giriş”, *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri-I*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü

- Yayınları, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1963, s. 537-560.
- M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 1997.
- B. Deniz, “Malatya Türk Ev Mimarisinin Ana Hatları”, *MTRE Bülteni*, No:11-12, 1979, s.19-23.
- B. Deniz, “Manisa Yöresi Köy Ev Mimarisi”, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, C. V, İzmir, 1992, s. 17- 46.
- B. Deniz, “Türk Kültüründe Ölümlük Halı ve Düz Dokuma Yaygı Ananesi”, *Azerbaycan Halçası ve Halı Tetbiki Seneti, Azerbaijan Carpet And Traditional Applied Art*, Azerbaycan Halçası ve Tetbiki Seneti Mövzusunda III Beynelhalk Simpoziumunun Materialları/Papers Of The 3rd International Symposium “Azerbaijan Carpet and Traditional Applied Art, Bakı/Baku-“Elm”- 2005, pp. 30-37.
- B. Deniz, “Similar Features Between Azerbaijani and Anatolian Turkish Carpets”, *Azerbaijani Carpet, Proceeding Of The 4 th International Symposium On Azerbaijanian Carpet Art*, Ed. R. Taghiyeva, February 2007, Paris, pp.112-117.
- H. Drerup, *Zum Geometrichen Haus*, Marbwpr, 1962, 1963.
- S. H. Eldem, *Türk Evi Osmanlı Dönemi, Turkish Houses Ottoman Period*, C. I, İstanbul, 1984.
- M. Erdim, *Anadolu’da Geleneksel Konut Birimi, Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Konutların İrdelenmesi ve Fırat Havzası Konutlarında Plan Tipolojilerinin Çözümlemesi Üzerine Bir Yöntem Araştırması*, Ege Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, C. I (Metin Kısmı), İzmir, 1980.
- İbn Fazlan (Çev. Ramazan Şeşen), *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.
- V. M. Jirmunskiy (Çev. İ. Kaynak), “Sırderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler”, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. XXV, S. 99, Temmuz 1961, s. 471-483.
- H. Karpuz, *Türk İslâm Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları/562, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Sanat-Sanat Tarihi Dizisi / 5 - 4, Ankara, 1993.
- M. Klinkott, “Megaron Und Bit-Hilani”, *Vohnungabau im Altertum, Diskussionen Zur Archäologischen Bauforschung 3 (DAI)*, Berlin, 1978, pp.63-77.
- S. Koca, “Türklerin Soy Kütüğü”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. I, Ankara 2002, s. 262.
- Muhtar Kojaev (Çev:İ.Togan), “Otrar Devlet Arkeoloji Müzesi; Arslan Bab İmareti”, *Erdem*, Hoca Ahmed Yesevî Özel Sayısı, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, C. 7, S. 21, Ankara 1995, s. 965.
- D. Kuban, “Ev Üzerine Felsefe Kırıntıları”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut*

ve Yerleşme, *Hausing and Settlement in Anatolia a Historical Perpepective*, İstanbul Habitat-II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.1-5.

A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Sayı:182, Ankara, 1972, s. 65-68.

C. Krause, *Grundformen Des Griechischen Pastashaas*, A. A. 1977.

Ö. Küçükerman, *Anadolu Mirasında Türk Evleri*, İstanbul, 1995.

A. Mallwitz, *Architectur Grichenlands im 8 und 7 Jhs*, AA.1981.

R. Naumann (Çev.B. Madral), *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 1975.

J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, *Ejelgi Otrar* (Kazakça), Almatı 1997..

B. C. Rider, *The Grec Houses, Its History and Development From The Neolithic Period To The Hellenistic Age*, Cambridge, 1916.

A. Rumpf, *Zum Hellenistischen Haus*, J. DI, L, 1935, pp.1-8.

M. Schede, *Die Ruinen Von Priene*, Berlin, 1934.

F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İlavelerle 3. Baskı, Ana Yayınları, İstanbul 1980.

F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Hausing and Settlement in Anatolia a Historical Perpepective, İstanbul Habitat-II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III-M. S. X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

C. P. Tolstov, "Goroda Guzov, İstoriko- Etnografiçeskiye Etudı", *Sovetskaya Etnografiya*, Akademiya Nauk Soyuz SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça), 1947, pp.55-56.

O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul, 1978.

M. Usman Anabolu, *Antik Devir Küçük Asya Evleri*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul 1958.

BEKİR DENİZ

Foto. 1- Kuyrık t be (Türkistan), genel görünüş, B. Deniz, 2006

Foto. 2- Otrart be, kazı alanından görünüş, B. Deniz, 2006

Foto. 3- Altıntöbe (Otrar-Şevuldur [Çimkent]), genel görünüş, B. Deniz, 2006

Foto. 4- Altıntöbe, yamaçta yer alan zengin evlerin görünüşü, B. Deniz, 2006

Foto. 5- Şaga (Türkistan), yeni bina edilmiş bir evde malzeme ve darvaza (kapı) görünüşü, B. Deniz, 2004

Foto. 6- Cend (Kızılorda), civarında bir yaylak evi (durgun üy) ve avludaki çadır'dan görünüş (Kiyiz üy), B. Deniz, 2004

Foto. 7- Aral gölü çevresinde (Kızılorda) bir durgun üy, malzeme görünüşü, detay, B. Deniz, 2004

Foto. 8- Yarı yerine kadar toprağa gömülü bir ayvanlı ev (Durgun üy), Asanas-Kızılorda, B. Deniz, 2004

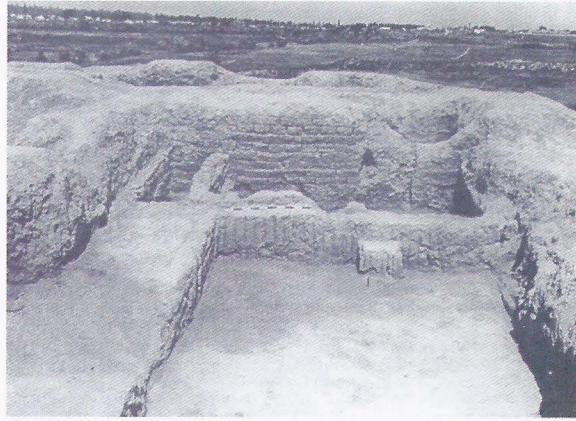

Foto. 9- Kostöbe (Koçtepe) evlerinde duvar takviyesi - payanda
(K. M. Baypakov - Z. J. Şardenova - S. Ya. Pergudova'dan)

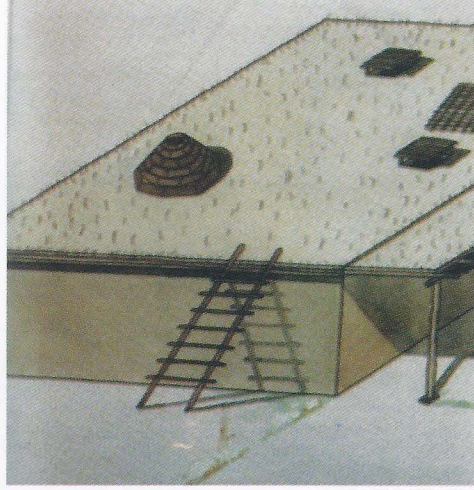

Foto. 10- Kuyrık t be, bir zengin evi, rekonstruksiyon  izimi (Z. J. Şardenova'dan)

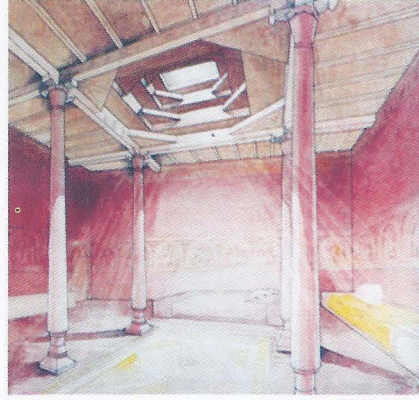

Foto. 11- Kuyrık t be'de bir evde salonun üst örtüsü ve i  düzeninin görünüşü
(K. M. Baypakov - Z. J. Şardenova - S. Ya. Pergudova'dan)

Foto. 12- Kazıda bulunmuş bir ocak kapısı ve süslemesi, detay,
 imkent Müzesinden, B. Deniz, 2003